

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Mitja Ličen

**KULTURA BOJEVANJA NA PODROČJU SRBIJE, ČRNE GORE IN
BOSNE V OBDOBJU TURŠKE OKUPACIJE (CIVILIZACIJSKI VIDIK)**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2007

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Mitja Ličen

Mentor: doc. dr. Damijan Guštin

Somentor:izr. prof. dr. Mitja Velikonja

**KULTURA BOJEVANJA NA PODROČJU SRBIJE, ČRNE GORE IN
BOSNE V OBDOBJU TURŠKE OKUPACIJE (CIVILIZACIJSKI VIDIK)**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2007

Kultura bojevanja na področju Srbije, Črne gore in Bosne v obdobju turške okupacije (civilizacijski vidik)

Na kulturo bojevanja oz. izvajanja nasilja na področju Srbije, Bosne in Hercegovine ter Črne gore je v času turške nadvlade vplivalo več dejavnikov. Med drugimi gre velik prispevek pripisati Turkom samim, verskemu izročilu, mitom in načinu življenja takratnega prebivalstva. Turki so s pokoritvijo Srbije leta 1456, Bosne leta 1463 ter nekoliko kasneje še Hercegovine in Črne gore, vnesli tudi svoje kulturne vzorce in načine obvladovanja podjarmljenih ljudstev, ter s tem pustili močan pečat tako na gospodarskem kot tudi družbenem in verskem področju. Versko izročilo, način življenja, miti in z njimi tesno povezana stopnja družbenega in gospodarskega razvoja pa so v določenem trenutku ponudili predvsem spodbuden okvir, ki je omogočil plodna tla določenim praksam obnašanja. V tem kontekstu so bile prakse obglavljanj, mučenj, pohabljanj in z njimi povezana obnašanja, tako na bojnem polju kot tudi izven njega, logična posledica neurejenih družbenih razmer, praznoverja, odsotnosti občutka varnosti, nenehnega menjavanja oblasti in, konec koncev, boja za golo preživetje.

Ključne besede: Balkan, Turki, nasilje, kultura, bojevanje.

Culture of combat in the area of Serbia, Montenegro and Bosnia during Turkish supremacy (civilization aspect)

In the time of Turkish supremacy several factors influenced the culture of combat or the perpetration of violence in the area of Serbia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro. Among others the greatest contribution can be attributed to the Turks themselves as well as the religious tradition, myths and the population's way of living. By subordinating Serbia in 1456, Bosnia in 1463 and a while later Herzegovina and Montenegro, the Turks commenced their own cultural patterns and ways of the nations' subjection and left their mark in the economic, social and religious areas. But at a specific moment the religious tradition, the way of living, myths and closely connected level of social and economic development offered especially encouraging frame, which prepared a fertile ground for specific practices of behaviour. In this context the practices of beheading, torturing, mutilation and behaviours connected to them, on the battle field or elsewhere, were a logical consequence of chaotic social circumstances, superstition, absence of the feeling of safety, constant changes of authority and also a consequence of a fight for sheer survival.

Keywords: the Balkans, Turks, violence, culture, combat.

KAZALO

1. UVOD	5
1.1 TEORETIČNI UVOD.....	5
1.2 ZASTAVITEV HIPOTEZ	7
1.3 UPORABLJENA METODOLOGIJA	8
1.4 STRUKTURA ANALIZE.....	9
1.5 OPREDELITVE KLJUČNIH POJMOV	10
2. PREGLED TURŠKEGA OSVAJANJA OSREDNJEGA BALKANA	13
2.1 SRBIJA.....	13
2.2 BOSNA IN HERCEGOVINA	17
2.3 ČRNA GORA	19
2.4 VOJNE OD MOHAČA DO BOSNE 1878.....	22
2.5 NEKATERE OBOROŽENE SKUPINE, KI SO POLEG TURKOV DELOVALE NA OBMOČJU SRBIJE, BOSNE IN HERCEGOVINE TER ČRNE GORE.....	23
2.5.1 HAJDUKI.....	23
2.5.2 OBOROŽENE SKUPINE IZ ČRNE GORE	24
2.6 KRIZA OSMANSKE DRŽAVE	25
2.7 PROCESI MIGRACIJ.....	26
3. NASILJE	29
3.1 KAZNOVANJE	29
3.1.1 SUŽENJSTVO	35
3.2 VRAŽEVERJE, VEROVANJA IN OBIČAJI V BOJU	37
3.3 POHABLJANJA	40
4. SKLEP IN VERIFIKACIJA HIPOTEZ	46
5. VIRI	48

1. UVOD

1.1 TEORETIČNI UVOD

Nasilje na Balkanu je besedna zveza, za katero sem prepričan, da jo pozna precejšen del svetovnega prebivalstva. Vprašanje je, zakaj je ta majhen del kopnega tako zelo poznan širom po svetu in zakaj se ob njegovi omembi vedno znova porajajo asociacije na nasilje, kri, brutalnost ipd.? Tovrstno razmišljanje je bilo moje, lahko rečem, glavno vodilo pri izbiri naslova naloge, ki je bilo povezano tudi z željo po boljšem poznavanju njegovega prebivalstva. Kljub temu, da sem dovršen del svojega otroštva preživel v nekdanji skupni državi in da sem imel prav zaradi tega vedno občutek, da poznam vedenje njenega prebivalstva boljše kot drugi prebivalci Evrope, se mi zdi, da se mi bistvo konstantno izmika. V želji po boljšem poznavanju prebivalstva, njegove mentalitete in konec koncev tudi vedenja, sem se odločil, da se osredotočim na čas, ki je po mojem mnenju gotovo veliko prispeval k situaciji, kot jo poznamo danes. S tem seveda mislim na obdobje, ki ga je zaznamovala prisotnost Turkov, oziroma na čas od njihovega prihoda pa do konca 19. stoletja.

Seveda je tako splošno pisanje precej enostavna reč. Veliko bolj se zaplete, ko si poskušam priklicati jasnejše slike. V čem se pravzaprav razlikuje vedenje prebivalstva Srbije, Bosne in Hercegovine ter Črne gore od drugih narodov in ali si lahko sploh privoščim tolikšno posploševanje. Velikokrat se mi zdi, da so tovrstna razmišljanja prej žrtev stereotipov in predsodkov kot pa dejstva. Vsako od lastnosti, ki bi jim jo lahko tako zelo na hitro pripisal, lahko pripišem tudi drugim. Za vsako izjavo lahko najdem v svetu primere, ki so ali so bili neprimerno številčnejši, obsežnejši, intenzivnejši ... S tega zornega kota izpadejo vse vojne na Balkanu komaj omembe vredne. Le spomniti se je potrebno treh milijonov Vietnamcev, ki so padli pod orožjem Združenih držav Amerike, pomora šestih milijonov Judov med drugo svetovno vojno ali pa dvajset milijonov pobitih Rusov, ki so bili posledica Stalinovih čistk, okoli petintrideset milijonov žrtev Maove vladavine ter nenazadnje stotine milijonov pobitih v času kolonializma v obeh Amerikah, Aziji, Afriki in v Avstraliji. V tem kontekstu Maria Todorova navaja, da se je med balkanskima vojnama ubijalo zaradi nečesa, kar se je zgodilo pred petsto leti, v Evropi, katere razviti spomin seže dlje, pa so v prvi polovici 20. stoletja ubijali zaradi nečesa, kar se je zgodilo pred dva tisoč leti (Cohen v Todorova 2001: 30).

Kakor koli že, namen te naloge ni primerjava različnih domnevno eksotičnih oblik nasilja z

ostalim svetom, temveč opraviti podrobnejši pregled oblik predvsem fizičnega nasilja, ki se je izvajalo na območju Srbije, Črne gore in Bosne in Hercegovine. Ne zanima me zgolj ubijanje, temveč tudi ostale oblike nasilja, kot so različne oblike mučenj ter iznakaženj mrtvih in živih ljudi. Med izdelavo naloge se ne mislim ustaviti zgolj na enostavnem popisu bolj ali manj kolektivno sprejetih praks, temveč poskusiti izpostaviti najverjetnejše razloge, ki bi lahko izdatneje vplivali na že prisoten način obnašanja ali pa povzročili povsem nove oblike tovrstnega izražanja. Želim si preveriti, v kolikšni meri so na takšno početje vplivali način življenja in z njim povezana vera, vraževerja in seveda obnašanje nasprotnika. Tovrstni dejavniki, kot na primer vera, so bili v času, ko se je pripadnost določala skozi veroizpoved, še posebej izpostavljeni.

Pomembno vlogo je gotovo imelo tudi vraževerje. Najverjetneje je šlo za ostanke starih verovanj, s katerimi si je preprosto kmečko prebivalstvo poskušalo tolmačiti različne, njim nerazložljive pojave. Na ta način je vraževerje najverjetneje vplivalo na način razmišljanja, sklepanja in obnašanja ter s tem tudi zaznamovalo načine ubijanj in pohabljanj sovražnikov.

Poleg dveh že omenjenih dejavnikov ne morem mimo vpliva turške prisotnosti. Že ob samem prihodu Turkov so se dogajale obsežnejše migracije, ki so se v večjih ali manjših oblikah nadaljevale tudi kasneje. Posledično je seveda prihajalo do mešanja ljudi in s tem tudi njihove kulture, jezika ipd. Omeniti je potrebno še način bojevanja oziroma izvajanja nasilja in dojemanja smrti, ki so ga prinesli s seboj Turki. Verjamem, da je nekaj stoletij dolgo skupno bivanje pustilo določene sledi tudi v tem kontekstu.

Kot je do sedaj že moč opaziti, bodo rdeča nit naloge predvsem različne prakse izvajanja nasilja in ne toliko druge oblike vedenja, ki bi jih sicer prav tako lahko uvrstili v kulturo bojevanja. Slednjih se bom dotaknil le toliko, kolikor bo potrebno za jasnejšo sliko o vzrokih oziroma generatorjih vedenja, ki bi lahko znatneje vplivali na oblike oziroma kulturo nasilja. Najprej nameravam podati analizo nasilja, ki je bilo prakticirano s strani Turkov, nato pa še analizo nasilja, ki so se ga posluževale oborožene skupine iz vrst domačega prebivalstva, saj menim, da je ravno na podlagi njihovega obnašanja moč prepoznati morebitni turški vpliv.

1.2 ZASTAVITEV HIPOTEZ

Glavna hipoteza

a) Kulturo bojevanja na Balkanu je determiniral seštevnik verskega izročila, način življenja in mitov, ki so bili tedaj prisotni na tem območju jugovzhodne Evrope.

V okviru te hipoteze trdim, da je na načine ubijanja, mučenja in pohabljanja nasprotnika v pomembnem delu vplivala vsebina vere oziroma interpretacija le-te. Prav tako trdim, da so pri tem igrali pomembno vlogo tako način življenja kot tudi miti. Življenje v teh krajih je bilo težko. Nenehni spopadi in selitve so skupaj z obstoječim pritiskom vzpostavljali razmere, za katere je bila značilna odsotnost občutka varnosti, želja po preživetju pa glavna preokupacija kmečkega prebivalstva. Surovost preživljanja, ki je bila tako ves čas prisotna, se je gotovo odražala tudi pri oblikah ubijanja in temu sorodnem vedenju.

Kot zadnje sem v hipotezi omenil še mite, ki so, po mojem mnenju, služili po eni strani kot element, ki je dodajal vrednost življenju, po drugi strani pa je zaradi množične navzočnosti tovrstnega izročila najverjetneje vplival tudi na obravnavano obnašanje.

Izpeljani hipotezi

b) Turška okupacija Balkanskega polotoka je znatno vplivala na tamkajšnjo kulturo bojevanja.

Ta hipoteza pomeni predvsem trditev, da je bil s turško okupacijo prisoten tudi njihov vpliv na obnašanje domačega prebivalstva pri ubijanju in pohabljanju nasprotnikov.

c) Nekatere oblike nasilja so skozi čas izgubile stik z nekdanjim vzrokom in so se kasneje generirale tudi iz samih sebe.

1.3 UPORABLJENA METODOLOGIJA

Pri zbiranju podatkov sem se posvetil predvsem študiju znanstveno-strokovne literature, ki je obsegala knjige, zbornike in članke oziroma prispevke, ki sem jih našel na medmrežju. Tema, ki sem si jo izbral, je zahtevala precej poglobljeno študijo posameznih izrazov, ki so mi zaradi arhaičnosti nemalokrat predstavljali precejšen izziv. Prav tako sem, spet zaradi tematike, imel precej dela z izločanjem pristranskih virov, ki so na področju, ki ga obravnavam v nalogi, še posebej pogosti, ne le zaradi časa njihovega nastanka, saj se na tem področju pristranski viri pojavljajo še v današnjem času, temveč tudi zaradi selektivnega spomina in s tem prikrojevanja dejstev. Pri nekaterih poglavjih je bilo izredno težko najti ustrezne vire, pa še ti so se na koncu izkazali kot nekakšni povzetki pesmi, ki so imele svoj vir v ustnem izročilu. Kljub temu menim, da so nekateri od teh virov izjemno dragoceni in sem jih zaradi tega vseeno vključil v delo kot eno od možnih razlag za posamezne tematike.

Še ena od velikih težav, na katere sem naletel med pisanjem naloge, so arhaični izrazi, za katere je težko najti ustrezen prevod v slovenski jezik, saj nekaterih ne obravnavata niti Srbohrvaško-slovenski slovar iz leta 1955 niti slovar turcizmov. Ta problem sem reševal predvsem z razbiranjem pomena iz konteksta in s primerjavo vsebine različnih virov.

Pri izvedbi analize sem uporabil naslednje raziskovalne metode:

a) ZGODOVINSKO METODO: Ta metoda je bila uporabljena v največji meri v prvem poglavju, ki govori o prihodu Turkov in reakciji prostora na njihov приход. S tem sem želel vsebino postaviti v širši okvir, ki bi mi lahko pri nekaterih vprašanjih pomagal do jasnejše slike.

b) METODO ANALIZE PISNIH VIROV: S pomočjo knjig in internetnih virov sem analiziral zapise in pričevanja o nasilju nad prebivalstvom. To metodo sem prav tako uporabil pri vsebinah, ki se vrtijo okrog obnašanja oboroženih skupin, še bolj pa običajev, verovanj in vraž, ki že po svoji naravi zahtevajo dodatno mero previdnosti.

c) DESKRIPTIVNO METODO: To metodo sem uporabil predvsem v prvem delu moje naloge, ki govori o razmerah v Srbiji, Bosni in Hercegovini ter Črni gori. Prav tako pa je bila uporabljena pri opisu krize, v katero se je zapletlo Osmansko cesarstvo ter opisu migracij.

1.4 STRUKTURA ANALIZE

Pričujoče diplomsko delo sestavljajo štiri vsebinska poglavja. Prvo poglavje sestoji iz uvoda, hipotez, metodologije in opredelitev ključnih pojmov kot so kultura bojevanja, nasilje ter oborožene skupine iz vrst domačega prebivalstva.

Drugo poglavje je namenjeno predvsem pregledu dogodkov, ki so sledili prihodu Turkov na posamezna območja. Tako sem na tem mestu podal še kronološki pregled dogajanja v Srbiji, Bosni in Hercegovini ter Črni gori, sliko krize osmanskega cesarstva skupaj s pregledom vojn od bitke pri Mohaču do leta 1878, nato pa dodal še proces, ki je imel pomemben vpliv na obravnavano tematiko – migracije avtohtonega prebivalstva.

Tretje poglavje se ukvarja z nasiljem, razdeljeno pa je na tri vsebinsko zaključene enote. Prva se ukvarja z oblikami nasilja, ki so bile prisotne pri vseh vpletenih straneh. Drugi del tega poglavja se ukvarja z verovanji in običaji, ki so bili sestavni del bojevanja, tretji del pa z vzroki, ki so vodili do določenih oblik vedenja oziroma ravnanja.

Četrto poglavje sem namenil zaključni misli in opredelitvi do zastavljenih hipotez.

1.5 OPREDELITVE KLJUČNIH POJMOV

Kultura bojevanja: Sam termin bojevanje ima v vojaški terminologiji več pomenov. V najširšem pomenu gre za oboroženi spopad dveh nasprotnih strani ne glede na velikost sil, njihovo obliko ali cilje. Lahko gre za spopad oboroženih sil, lahko za spopad med ljudstvom in vojaško silo, pogosto pa gre za kombinacijo teh dveh elementov (Gažević 1971: 716).

Pojem kultura ima več pomenov. Med drugim predstavlja tudi celoto vseh (materialnih in nematerialnih) pridobitev človeštva na določeni razvojni stopnji, ali pa obvladovanje splošno veljavnih pravil pri vedenju in ravnanju (Pogačnik 2006: 2240). Kultura je torej lahko materialna (sredstva za proizvodnjo in ostale materialne dobrine) in duhovna (rezultati znanosti, umetnosti, filozofije, morale in navad). Ker je specifičen družbeni pojav, se menja skupaj z družbo, nima lastne zgodovine, njena zgodovina pa je enaka zgodovini človeštva. Kot taka se je menjala tudi kultura bojevanja; boj je način za obvladovanje drugih (na različnih osnovah, povečini za prevlado nad ozemljem in dobrinami) in kultura bojevanja je nastajala in se razvijala v skladu z zgodovino človeštva, to je v skladu z zgodovino kulture.

Vsaka generacija svojo kulturo temelji na kulturi prejšnje, na obstoječih kulturnih vrednotah. Razvija jih, hkrati pa rešuje probleme svojega časa. Razvoj kulture je v mnogih svojih oblikah odvisen od materialne osnove družbe, vendar materialni in kulturni napredek nista vedno premo sorazmerna, vplivata pa drug na drugega. V okviru kulture lahko govorimo tudi o nacionalnih kulturah oz. o posebnostih v kulturnem razvoju. Tega sestavljajo zgodovinska tradicija, morala in navade, umetnost in vsa področja duhovnega ustvarjanja.

Kultura bojevanja je torej izredno širok pojem, ki sem ga sam v nalogi omejil na prakse izvajanja nasilja nad pripadniki nasprotnega tabora ter na dejavnike, ki so vplivali na tovrstno vedenje.

Nasilje: Besedo nasilje Slovar slovenskega knjižnega jezika opredeljuje kot *dejaven odnos do koga, značilen po uporabi sile, pritiska*. Ta klasifikacija je za potrebe naloge bistveno preskopa in jo je potrebno razčleniti na več vidikov, kot so fizično nasilje, psihološko nasilje, socialno nasilje ipd.

Zelo težko je potegniti jasno ločnico med posameznimi oblikami nasilja, saj so običajno nastopale hkrati. Tako lahko na primer izpostavim kaznovanje, ki je v tistem času z vidika posameznika, ki je bil kaznovan, pomenilo bolj ali manj zgolj fizično obliko nasilja, medtem ko ga je širša okolica, iz katere je ta posameznik izhajal, doživljala kot psihološko obliko

nasilja. V virih sem fizično nasilje (s strani Turkov) najpogosteje srečeval prav kot kaznovanje, kar pa je glede na takratno družbeno in gospodarsko razvitost tudi logično. V bran tej trditvi lahko navedem izjavo Ruscheja in Kirchheimerja, ki sta povezala različne kaznovalne režime s produkcijskimi sistemi, v katerih učinkujejo: tako je po njunem prepričanju vloga kaznovalnih mehanizmov v suženjskem gospodarstvu ta, da to gospodarstvo oskrbujejo z dodatno delovno silo, v fevdalizmu – v času, ko sta bila denar in produkcija nerazvita, telo pa največkrat edina zasegljiva dobrina – naj bi telesne kazni hitro naraščale. Šele z razvojem tržnega gospodarstva pride do pojava poboljševalnic, obveznega dela in kazenske manufakture (Foucault 1984: 29).

Pomembno je poudariti, da ti dve vrsti nasilja v vseh možnih z današnjega vidika grozljivih in nepojmljivih oblikah in izvedbah nista bili niti približno lastni zgolj Srbiji, Črni gori ter Bosni in Hercegovini, temveč ju lahko srečujemo praktično povsod po takratni domnevno bolj civilizirani Zahodni Evropi. Tako so na primer v Franciji častno globo prvič opustili šele leta 1791, žigosanje leta 1832, sramotilni steber pa leta 1789 (v Angliji leta 1837). Kazen pa je v zahodni Evropi polagoma prenehala biti predstava sredi 19. stoletja (Foucault 1984: 14-15).

V fenomen istega pojava lahko tako uvrstim tudi socialno nasilje, ki se je zrcalilo v družbeni diskriminaciji, kot na primer možnosti napredovanja po družbeni lestvici glede na veroizpoved ipd. O intenzivnosti tega so si mnenja zgodovinarjev še najbolj nasprotujoča, še posebej pa pridejo nasprotovanja do izraza pri primerjanju tovrstnega vedenja z ostalimi deli predvsem zahodne Evrope.

Konec koncev lahko za prav vse oblike nasilja, od najbolj brutalnih pa do najbolj sofisticiranih, ki so bile prisotne na področju Srbije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine, najdemo ustreznice tudi v okolju, ki je te oblike obsojalo. Sam v nalogi temu nisem posvečal večje pozornosti, saj je bil moj glavni cilj osredotočanje na vpliv dejavnikov, ki so bili neposredno prisotni v samem prostoru.

Harač: Glavarina, vrsta davka, ki so ga turškim oblastem morali plačevati tisti, ki niso bili muslimanske vere (Škaljić 1989: 312).

Vlahi: Prvotno naziv, s katerim so Slovani ob naselitvi Balkanskega polotoka označevali staroselce. Najpogosteje se to poimenovanje uporablja za manjše skupine romanskega porekla in jezika, ki živijo kot živinorejci po hribovitih predelih od Makedonije do Kvarnerja. Poleg splošnega imena Vlahi so poznani tudi kot Romuni, Cincarji, Čiči, Morovlahi, Karavlahi,

Karaguni, Karavunci, Karakačani, Meglenski Vlasi idr. V 13. in 14. stoletju se je za vse pastirje uporabljal naziv Vlasi (Gažević 1971: 528).

Spahije: Turški fevdalci, ki so sestavljali glavino turške vojske. Bili so konjeniki, oboroženi pa so bili z mečem ali sabljo, lahkim kopjem, lokom in oklepom. S strani države so bili deležni vojaških nagrad – timarjev in spahilukov. Na vpoklic v vojsko so se morali odzvati osebno ali prek zastopnika skupaj s konjem in celotno opremo (Petrović 1981: 1058).

Harambaša: Vodja hajdukov, hajduški poglavar, starešina hajduške čete; vodja odpadnikov, vodja razbojnikov (Škaljić 1989: 312).

Hajduki: Po nekaterih tolmačenjih naj bi ta izraz prišel v turški in srbski jezik iz madžarskega jezika in sicer iz besede hajto, kar pomeni gonič oz. gonič volov. Šlo naj bi za ljudi, ki so na Dunaj gnali prodat živino. Ker je bila tovrstna dejavnost zelo razvita in je tako potovanje trajalo tudi do tri mesece, je bilo predstavnikov tovrstnega početja veliko. Ti ljudje naj bi se po Popoviću ob prihodu Turkov odpovedali prvotnemu poklicu in se odpravili v hajduke. Tako naj bi imeli v začetku 16. stoletja hajtoke in hajduke (Popović 1930: 95).

Miodrag Stojanović je postavil drugačno hipotezo. Po njegovem mnenju naj bi se izraz hajduk razvil iz sanskriške oblike aydh, kar naj bi v prevodu pomenilo bojevnik, nasprotnik (Suvajdžić 2003: 2).

Še najbolj verjetna je Popovićeve teza, da je izraz prišel iz turškega besedišča ali katerega drugega jezika z bližnjega vzhoda. Prvo dejstvo, ki govori njemu v prid je, da beseda hajdut v turškem jeziku pomeni prostovoljec ali svojeglavec, kar je zelo blizu vsebini besede hajduk, ki pomeni razbojnik. Ta beseda je tudi izjemno podobna maloruskemu izrazu hajdamak, pod katero se razume hajduk. Popović (1930: 97) opozarja tudi na pomen besede harambaša, ki označuje vodjo hajdukov oz. haramij, izvor tega izraza pa naj bi po njegovem mnenju izhajal z bližnjega vzhoda. Kot zadnji argument v prid svoji tezi navaja še dejstvo, da se je beseda hajduk začela pojavljati s prihodom Turkov.

2. PREGLED TURŠKEGA OSVAJANJA OSREDNJEGA BALKANA

2.1 SRBIJA

Turško prodiranje na Balkan se je s porazom, ki jim ga je zadal Timurlenk v bitki pri Angori (današnja Ankara) leta 1402, za nekaj desetletij ustavilo. Čeprav so na srbsko ozemlje prišli spet leta 1439, so z rednimi vpadi začeli leta 1451.

Leta 1456 so z Mehmedom II. na čelu ponovno poskusili osvojiti omenjeno ozemlje. Z madžarsko pomočjo se je Srbom sicer uspelo ubraniti, vendar pa jih je kasneje tega leta doletela smrt despota Đurađa Brankovića, ki se je v letih, ki so sledila, izkazala za še kako usodno. Po njegovi smrti sta Turkom na stežaj odprli vrata tako rivalstvo med katoliško in pravoslavno cerkvijo (Stavrianos 2001: 62) kot tudi nezmožnost Srbov, da bi se zedinili, ali naj podpirajo Madžare ali Turke (Voje 1992: 5). Leta 1459 je bila tako celotna Srbija, z izjemo mesta Beograd, ki se je dokončno predalo leta 1521, pod turško nadoblastjo.

S turško osvojitvijo se je spremenila tudi družbena ureditev, ki je bila seveda vzpostavljena po meri zmagovalcev. Ozemlje so razdelili na več sandžakov¹. Prištinski sandžak so ustanovili na ozemlju, ki je bilo pred turško osvojitvijo last Brankovićeve in je obsegalo predvsem Kosovo polje. Prav tako so naredili sandžak na ozemlju okoli Prizrena. Naredili so še sandžak v Kruševcu ter smederevski sandžak, katerega središče je po zavzetju leta 1521 postal Beograd. Ravno ta sandžak je postal posebej pomemben v 15. in prvi polovici 16. stoletja, saj je predstavljal mejno krajino na smeri nadaljnjega turškega prodiranja v srednjo Evropo (Voje 1992: 52-53, Grafenauer in drugi 1959: 69-70).

V desetletjih po padcu despotovine, tj. konec 15. stoletja, so se kljub uvajanju turškega sistema ohranili tudi elementi domačega fevdalizma. V Srbiji naj bi se ti elementi ohranili celo nekoliko dlje kot pa v ostalih osvojenih državah Balkanskega polotoka. Tako so bili poleg turških spahij prisotni tudi islamizirani in krščanski domači fevdalci (Grafenauer in drugi 1959: 75). Kar se tiče muslimanskih fevdalcev, navaja Voje (1992: 53-54), da je bilo med njimi največ fevdalcev iz Makedonije, Albanije, Bosne in Bolgarije, nekaj pa jih je bilo tudi iz Srbije.

Ne tako zelo nepomembno je dejstvo, da Turki niso posebej razlikovali med krščanskimi in muslimanskimi spahijami². Spahije so ne glede na versko pripadnost uživali enako visoke

¹ Prvotni pomen je vojno okrožje, kasneje gre za upravno enoto v Otomanskem cesarstvu

² Turški fevdalni konjenik, veleposestnik

dohodke, hkrati pa so tudi pripadniki muslimanske in krščanske raje imeli enake obveznosti, ne glede na to, kdo je posedoval timar³ (Voje 1992: 56 in Grafenauer in drugi 1959: 75).

Obe dejstvi govorita o tem, da vsaj v začetku vera ni igrala tako ključne vloge pri položaju tako višjih kot tudi nižjih slojev. V primerjavi z drugimi evropskimi državami je obstajala celo večja verska toleranca. Kljub temu pa je potrebno poudariti, da vseeno ne moremo govoriti o verski enakosti. V tem kontekstu Stavrianos (2001: 105) navaja, da tisti, ki niso sprejeli muslimanske vere, niso smeli jahati konjev, nositi orožja ipd. Nositi so morali posebna oblačila, ki so že na zunaj označevala njihovo versko opredelitev, njihova bivališča pa niso smela biti višja od muslimanskih. Prepovedano jim je bilo popravljati cerkve, cerkvene zvonove pa so lahko uporabili le s posebnim dovoljenjem. Do 17. stoletja so morali kristjani plačevati tudi krvni davek.

Ohranitvi nekaterih poprejšnjih odnosov in domačega fevdalnega življa je botrovala predvsem obmejna lega tega dela ozemlja, ki je mejilo na Ogrsko. V bistvu lahko med celotnim procesom širjenja turškega imperija vidimo, da se je položaj prebivalstva glede na kraj bivanja precej razlikoval. Po pravilu je bilo v boljšem položaju prebivalstvo obmejnih krajev, ki so služili kot izhodišče za nove širitve ali pa (predvsem v kasnejšem času) kot območja, ki so mejila na močnejše sosedo.

Tako se je zgodilo tudi leta 1552, ko so si Turki podredili še Banat in se je meja z Ogrsko pomaknila od smederevskega sandžaka. S tem je prišlo do nazadovanja v smislu pravic in ugodnosti podjarmljenega prebivalstva, hkrati pa je bil ogrožen tudi položaj krščanskih spahij. Nekateri od teh so se pod pritiskom razvoja turškega fevdalizma umaknili na Ogrsko, drugi, večji del, pa se je islamiziral. Z upadanjem domačega fevdalizma se je pojavil nov sloj krščanskih spahij, ki so izvirali večinoma iz knezov stalno naseljenih vlahov. Postopoma so do druge polovice 16. stoletja imeli naziv spahije le še vlaški knezi. Ostali krščanski spahije so bili prej izjema kot pravilo (Voje 1992: 56, Grafenauer in drugi 1959: 83).

Za tedanje obmejne kraje je sicer značilen tudi velik upad prebivalstva. Zaradi velikih pustošenj, ki jih je bila Srbija deležna ob osvajanju despotovine, je veliko ljudi pobegnilo na Ogrsko ali pa so se umaknili v notranjost, veliko jih je s seboj odpeljala tudi ogrska vojska med svojimi vpadi na sedaj turško ozemlje.

Zaradi zgoraj omenjenega velikega upada prebivalstva so začeli Turki predvsem v drugem desetletju vladavine spodbujati naseljevanje vlahov. Voje (1992: 57) navaja, da naj bi

³ Fevdalno dobro, posest

preplavili praktično ves smederevski sandžak in velik del kruševskega in vidinskega sandžaka.

Posledica naseljevanja vlahov (živinorejcev) je bilo uveljavljanje knežinske organizacije. V tej vrsti organizacije sta obstajali dve vrsti starešin. Višji starešine so se imenovali knezi, nižji pa primičuri. Kljub temu, da so vlahi s seboj prinesli patriarhalne življenjske oblike, so se v času priseljevanja že pojavljali prvi znaki razredne delitve. Organizacija katunov⁴ je pri vlahih izginjala. Dokaz za to je med drugim to, da so bivše naturalne dajatve od celega katuna, porazdeljene na hiše, plačevali v denarju. Plačevali so neposredno sultanovi blagajni, ker so bili vlahi v smederevskem in kruševskem sandžaku proglašeni za cesarske vlahe. Poleg večjih pravic pa so imeli temu primerne tudi obveznosti. V primeru vojnega pohoda so namreč morali na pohod s konji, vsaka hiša pa je morala dati po enega vojaka. (Voje 1994: 57, Grafenauer in drugi 1959: 84-86).

S prehajanjem v poljedelske kraje so vlahi postopno prehajali k poljedelstvu. Vlahom niso bile ukazane delovne obveze, ravno tako pa tudi niso plačevali harača, temveč filurijo⁵. S pomikom meje proti severozahodu so se tudi vlahi selili na nova ozemlja. Ostali so le tisti, ki so povsem prešli k poljedelstvu. Tem so bile kasneje leta 1536 odvzete vse ugodnosti, ki so jim bile podeljene zaradi poprejšnje obmejne lege (Voje 1992: 58).

Velik pomen je imela v tem obdobju srbska pravoslavna cerkev. Ravno na področju Srbije je bolj kot v kateri koli drugi državi Balkanskega polotoka cerkvena organizacija opravljala funkcijo notranje integracije. Seveda je k temu pripomogla tudi turška strpnost, ki je bila, kot sem navedel že uvodoma, veliko večja, kot je bilo to v primeru krščanskih evropskih držav. Stavrianos, na primer, ugotavlja, da so bili pripadniki drugih ver pri muslimanih v boljšem položaju kot pa muslimani v katoliški Španiji, katoličani v anglikanski Angliji, pravoslavci v katoliški Poljski, ali Judje v katerikoli krščanski državi (Stavrianos 2001: 105-106).

Seveda pa so obstajali poleg turške permisivnosti, ki je z zatonom osmanskega cesarstva počasi kopnela, tudi drugi razlogi za večanje vloge cerkve. Prvi je ta, da so se ljudstva pod osmansko nadoblastjo delila po veri. Drugi razlog je bil v tem, da samoupravne enote pod Turki (knežine in plemenske skupnosti) niso mogle imeti vloge zedinitelja srbskega ljudstva, tretji pa je v organiziranosti pravoslavne cerkve.

Srbska cerkev je bila v svojem vrhu organizirana fevdalno, po duhovščini pa povezana z ljudstvom. To je omogočalo dober stik s prebivalci in omejevalo islamizacijo srbskega

⁴ Pastirsko naselje v črnogorskih gorah, planša

⁵ Davek na hišo

prebivalstva ter postavilo cerkev za političnega predstavnika srbskega ljudstva (Voje 1992: 61).

Pravoslavna cerkev je torej v začetnem obdobju bila v kolikor toliko dobrem odnosu s Turki. Res je sicer, da je prihajalo tudi do primerov požiganja samostanov in predelav nekaterih cerkva v mošeje, vendar pa je bilo stanje, posebej v primerjavi z ostalo Evropo, dokaj znosno. Razmere so se kasneje, z usihanjem moči osmanskega cesarstva, razširjanjem korupcije in vse večjega kaosa v državi, precej spremenile.

Konec 16. stoletja je srbska pravoslavna cerkev prvič odprto nastopila proti Turkom. Kot piše Voje (1992: 62), je cerkev prej bolj zanimalo lastno imetje in privilegiji kot pa podpora uporom zoper ureditev. S spremembami fevdalnih in polfevdalnih elementov pa je cerkev stopila na stran upora proti turški oblasti (Grafenauer in drugi 1959: 109).

2.2 BOSNA IN HERCEGOVINA

Po osvojitvi Srbije leta 1456 so si Turki leta 1463 podredili še Bosno, Hercegovino pa osemnajst let kasneje. Kot datum padca Hercegovine navaja Voje (1992: 62) turško zavzetje jugovzhodnega dela Hercegovine z mestom Novim (glej tudi Grafenauer in drugi 1959: 114). Bosna in Hercegovina sta bili v času turške nadvlade na področju Balkanskega polotoka v primerjavi z ostalimi področji v nekoliko drugačnem položaju, tako pri intenzivnosti muslimizacije kot tudi pri vojaški organiziranosti.

Za obrambo teh krajev so Turki uvedli posebno organizacijo – kapetanije⁶. Kot navaja Voje (1992: 63), je šlo za neke vrste vojno krajino na turškem teritoriju. Tako Voje kot tudi Bojić navajata, da se je sistem kapetanj začel vzpostavljati že v prvi polovici 16. stoletja. Voje (1992: 63) na tem mestu omenja, da je prva omenjena gradiška kapetanija iz leta 1528. Po Bojiću (2001: 68-69), ki sicer ponuja podobne podatke, pa naj bi sistem kapetanj prišel še posebej do izraza po Dunajski vojni (1683-1699) in po podpisu premirja v Karlovcih (1699).

Še bolj kot organizacija obrambe tega prostora je zanimivo dogajanje na verskem področju. Za te kraje je bilo namreč značilno, da se je prebivalstvo islamiziralo veliko hitreje in v večjem obsegu kot pa v Srbiji in Črni gori. Dejavnikov, ki so povzročili ta fenomen, je kar nekaj in izvirajo predvsem iz predhodnega stanja, ki je vladalo pred prihodom nove vere, geostrateškega položaja in tudi načina širjenja nove vere. Kar se tiče stanja, ki je vladalo ob prihodu Turkov v te kraje, je po besedah Velikonje (1998: 83) bosanska cerkev prenehala obstajati, na religijskem področju pa sta vladali zmeda in kompetitivnost. Prav tako pa naj bi svoje prispevalo tudi bogomilstvo, saj je moralni nauk bosanske cerkve zbliževal bogomilstvo z naukom islama (Voje 1992: 66). Poimenovanje pripadnikov bosanske cerkve z bogomili se je sicer pojavilo, kot navaja Velikonja, v obdobju hrvaškega romantizma v zgodovinopisju (Velikonja 1998: 36).

Geostrateški položaj je Turkom narekoval, da so oblikovali svojo vojno krajino, kar je, kot navaja Voje (1992: 66), imelo rezultat v gosti mreži utrjenih mest in trdnjav z muslimanskimi posadkami, ki so ravno tako vplivale na proces islamizacije. Velik doprinos k hitri in množični islamizaciji pa je, kot sem že navedel, imel tudi način, ki so se ga Turki posluževali pri širjenju svoje vere. Tako so se ljudje odločali za vstop v novo vero zaradi lažjega napredovanja po družbeni, politični, vojaški ali verski lestvici v otomanskem imperiju

⁶ Takrat je Osmansko cesarstvo, izčrpano zaradi dolgotrajnega bojevanja, prešlo na obrambno strategijo. Bosno so želeli organizirati v pravo neosvojljivo trdnjavo. Tako so od meje po globini organizirali 38 kapetanj z okoli 24.000 vojaki. V to število ni všteto tisto, kar je bilo zgrajeno že prej (Bojić 2001: 69)

(Velikonja 1998: 83-84). Dodatna spodbuda je bila tudi precejšnja strpnost do novih privržencev, ki se jim ob sprejetju nove vere ni bilo potrebno odreči velikemu delu svoje tradicije. Kot navaja Bojić (2001: 48), je bilo za začetek dovolj, da so ljudje spremenili svoje prvotno ime v ime arabskega, perzijskega ali turškega porekla, da so se odrekli svinjskemu mesu in pitju vina ter bili vzorni vojaki. Tako se, kot še piše Bojić (2001: 53), s prehajanjem na islam niso spremenili domači običaji, tradicija in način oblačenja. Najbolj so se islamizaciji upirali vlahi, ki so kot priseljenci uživali tako kot prej v drugih obmejnih pokrajinah posebne ugodnosti. Množično so začeli prestopati v islam šele po izgubi privilegijev in izenačitvi z rajo, kar je sledilo bitki pri Mohaču (Grafenauer in drugi 1959: 141).

2.3 ČRNA GORA

Črna gora je bila v primerjavi z Bosno, Hercegovino in Srbijo v nekoliko drugačnem položaju. Na tem mestu lahko o turški vseprisotnosti govorimo le pogojno. Bistveno vlogo je vsekakor igrala konfiguracija terena. V tem kontekstu lahko delimo ozemlje Črne gore na nižje ležeča in notranja višje ležeča področja. V nižje ležečih predelih so s časom Turki veliko bolj uveljavljali svoj fevdalni sistem, medtem ko so višje ležeči predeli ves ta čas ostali bolj ali manj avtonomni. Voje (1992: 75) v tem kontekstu piše, da so se razlike začele povečevati po koncu kretske vojne, se pravi konec 17. stoletja. Podobne navedbe sem našel tudi v Historiji naroda Jugoslavije, kjer avtorji ugotavljajo, da je bil položaj ljudi odvisen od tega, kje so živeli. Pogoji za uveljavitev polne oblasti turškega fevdalizma so bili le v nižje ležečih krajih, medtem ko je v ostalih predelih ljudstvo obdržalo samoupravo (Grafenauer in drugi 1959: 162).

O letu zavzetja Črne gore torej težko govorim, lahko pa za nekoliko bolj plastično predstavo navedem predvsem dve letnici. Prva zajema padec Meduna v letu 1457, druga pa zavzetje Skadra in Žabljaka leta 1479. Prvi dogodek je pomenil po navedbah v Historiji naroda Jugoslavije (1959: 159) pomembno turško pridobitev, ki jim je omogočila nadaljnjo širitev oblasti do Morače in Zete, drugi pa je omogočil utrditev turške oblasti v teh krajih.

Obdobje, ki ga obravnavam v tem delu, je bilo za Črno goro izredno pestro. Njen položaj v odnosu do Turčije se je ves čas menjal. V začetnem obdobju so Črnogorci uživali avtonomijo, jo po padcu Skadra izgubili in prešli v vazalni odnos, ki je pa bil nato ukinjen v letu 1496. Voje (1992: 70) sicer navaja, da se je to zgodilo po begu Jurija Crnojevića. Takrat je Črna gora padla pod jurisdikcijo skadarskega sandžakbega, vendar so Turki že v letu 1513 Črno goro organizirali v poseben sandžak. Ljudje so se namreč začeli upirati, saj glede na (ne)rodovitnost pokrajine, v kateri so živeli, niso bili sposobni plačevati uvedenih dajatev (Deretić 2005).

Za to področje je interesanten še pojav plemen in pa velik upor plačevanju davka, katerega poudarjanje v večinoma srbskih virih pa se mi zdi kljub vsemu malce pretirano.

V zvezi s pojavom plemen se mi zdi pomembno najprej omeniti nastanek živinorejskih katunov⁷, katerih razvoj je omogočilo slabljenje državnih oblasti v času propada srednjeveških držav (Grafenauer in drugi 1959: 160). Ti katuni so se kasneje začeli združevati

⁷ Pastirsko naselje

v večje teritorialne enote, ki so nosile imena bodočih plemen, Turki pa so te teritorialne enote obravnavali kot nahije.

O številu nahij sem dobil nekoliko različne podatke, kar pa ob upoštevanju hitro spreminjajočih se razmer že na stopnji vključevanja v različne sandžake (skadarski, hercegovski, dukadžinski,..) ni v bistvu nič presenetljivega. Voje (1992: 71) omenja pet nahij: Katunsko, Riječko, Crmčko, Lješansko in Pjesevačko, medtem ko drugi vir, ki se sklicuje na defter iz leta 1523, omenja 7 nahij, od katerih pa je navedenih samo šest; Žuta, Cetinje, Malonšići, Pješivci, Rijeka in Crmnica (Deretić 2005).

Kakor koli že, s krepitvijo katunov je prišlo do krepitve patriarhalnih elementov, ki so se okrepili do te mere, da so postali podlaga za nastanek plemen (Grafenauer in drugi 1959:160). Seveda moram tudi navesti jasno distinkcijo med razvojem plemen na področju Zete in Črne gore. V Zeti se je razvoj plemen dogajal hitreje in v večjem obsegu, kot pa velja to za področje Črne gore. Voje (1992: 73-74) v tem kontekstu piše, da je bila pri zetskih plemenih plemenska organizacija izrazita že v 16. stoletju. Prav tako so imeli tudi že plemensko organizacijo, plemensko skupščino, plemensko vojvodstvo, kneze itd. (Grafenauer in drugi 1959: 160).

Za razliko od Zete so stvari v Črni gori izgledale nekoliko drugače. Tam so se namreč v drugi polovici 15. stoletja iz pastirskih katunov sicer razvila okrožja, vendar pa naj bi, kot je navedeno v Historiji naroda Jugoslavije, le redka na severu kasneje dobila plemensko organizacijo (Grafenauer in drugi 1959: 161).

Morda bi bilo bolj smotrno, da bi na tem mestu govoril o nižinskih predelih, ki so bili zaradi večje dostopnosti pod velikim vplivom turškega fevdalizma in je bil zaradi tega razvoj plemenske skupnosti onemogočen, in o višje ležečih predelih, ki so ponujali vse potrebne pogoje in ki so dejansko omogočili nastanek teritorialnih enot, ki so bile posledica združevanja katunov.

O tem, kako so bila plemena zasnovana, imamo dve nasprotujoči si razlagi. Voje (1992: 72-73) trdi, da naj bi bili katuni osnovani izključno po teritorialnem principu. Ti katuni so se nato povezovali v večje teritorialne enote, ki so se kasneje, v 17. stoletju, oblikovale v bratstva, ta pa so se združevala v plemena (glej tudi Grafenauer in drugi 1959: 168).

Nekoliko drugače trdi Medaković. Po njegovem mnenju so bila plemena sestavljena iz bratstev, ki so izhajala iz iste krvi. Prav tako pravi, da so Črnogorci šteli za pravo sorodstvo le sorodnike do sedmega kolena. Le-ti so tvorili bratstvo. Bratstvo je bilo sestavljeno takole: Sinova enega očeta sta bila *brača*, sinova teh dveh *bratučedi*, od teh dveh *bratanići*, od teh

dveh *bratstvenici* itd. do sedmega kolena (Medaković 2001: Beograd).

Veliko virov navaja, da so se prebivalci Črne gore izjemno upirali plačevanju davkov. Sam menim, da ni v tem nikakršne izjemnosti. Zdi se mi povsem normalno, da se prebivalstvo upira plačevanju davkov tistemu, ki si ga ne more zares podrediti in čigar oblasti ne priznava. Če ne drugega, lahko primerjam razliko pri nižje ležečih in višje ležečih področjih. Prebivalstvo prvih se je bilo primorano podrediti turškim pravilom igre in je bilo s tega naslova prisiljeno izpolnjevati svoje obveznosti. Prebivalstvo višje ležečih predelov je bilo v tem pogledu v povsem drugačnem položaju.

Tako kot v Srbiji je tudi v Črni gori imela cerkev pomembno vlogo. Kot pravi Voje (1992: 72), je bila prav cerkev tista, ki je združevala razdeljena plemena in okrožja (glej tudi Grafenauer in drugi 1959: 170). Cerkev je v Črni gori skrbela za teritorialno enotnost in organizacijo obrambe v primeru turškega napada na avtonomni položaj Črne gore, ki se je razvil konec 16. in na začetku 17. stoletja. Konec 16. stoletja se je cerkev odprto zoperstavila Turkom in tako še povečala vpliv ne le v Črni gori temveč tudi pri gorskih plemenih (Grafenauer in drugi 1959: 170).

2.4 VOJNE OD MOHAČA DO BOSNE 1878

Pregled pomembnejših spopadov na obravnavanem ozemlju je najsmotrneje začeti z bitko na Mohačkem polju, saj je uspeh v tej bitki Turkom omogočil nadaljnje prodiranje proti srednji Evropi.

V tej bitki, ki se je zgodila leta 1526, so turške sile iz Bosne (pod vodstvom Husrev-bega) uničile ostanke madžarske vladavine v Bosni in Dalmaciji. Kot že rečeno, so si Turki s tem ustvarili pogoje za nadaljnje prodiranje v srednjo Evropo, ogrozili Ogrsko in Hrvaško ter se povsem približali sosednjim notranjeavstrijskim teritorijem.

Leta 1527 je bil nato za ogrskega – hrvaškega kralja izbran nadvojvoda Ferdinand. Ta je ponudil pomoč Madžarski in Hrvaški ter zagotovil sredstva za organizacijo Vojne krajine na Hrvaškem in v Slavoniji. S tem se je začelo rivalstvo med Habsburško monarhijo in Osmanskim cesarstvom za hegemonijo v jugovzhodni Evropi (Gažević 1971: 329)

Avstrijsko – turške vojne, ki so sledile, lahko razdelimo na tri obdobja:

Obdobje turške premoči v letih 1529 – 1566, ko je sultan Sulejman II Veličastni izvedel štiri pohode proti Habsburški monarhiji in osvojil večji del Madžarske in Slavonije, obdobje slabljenja turške moči v letih 1567 – 1683, ko je bila turška premoč nevtralizirana v vojnah 1593-1606 in 1663-64 ter zadnje obdobje, ki zajema celo stoletje. Le-to se začne z odločilnim porazom pred Dunajem 1683, ki predstavlja konec turške ekspanzije v Evropo in se nadaljuje z ofenzivnim delovanjem avstrijskih sil v letih 1683-99, kar prisili Turke k postopnemu umiku iz Madžarske, Transilvanije, Hrvaške, Slavonije in Dalmacije. Proces upadanja turške moči se nadaljuje tudi v kasnejših vojnah 1716-18, 1737-39 in 1788-91, v katerih so sodelovali Habsburžani z Beneško republiko (1716-18) oziroma Rusijo (Gažević 1971: 335-336).

2.5 NEKATERE OBOROŽENE SKUPINE, KI SO POLEG TURKOV DELOVALE NA OBMOČJU SRBIJE, BOSNE IN HERCEGOVINE TER ČRNE GORE

2.5.1 HAJDUKI

Hajduki so bili v prvi vrsti cestni razbojniki, rokovnjači in občasno najemniki. Po navedbah Historije naroda Jugoslavije so iz njihovih vrst pogosto prihajali vodje vstajnikov in upornih vojsk (Grafenauer in drugi 1959: 498), vendar pa lahko o njihovi podobi borcev za narod in krščansko vero govorimo šele kasneje, ko je nastopil čas nacionalnega osvobajanja.

V času med 16. in 18. stoletjem se je hajduštvo ves čas krepilo. Pojavljalo se je v močvirnatih predelih, bogatih rečnih dolinah in ravninah na severu v Vojvodini in Slavoniji. Prisotno je bilo v gozdovih na območjih severne Srbije in Bosne ter v planinah Dinarskega gorstva v Črni gori, Hercegovini, Bosni, itd.

Zaradi različnih vzrokov nastanka so se v tem obdobju razvile različne oblike hajduštva. Tako poznamo gorsko hajduštvo, ki je nastalo kot posledica težkega družbenega in političnega položaja krščanske raje, ki je bila podvržena velikim davkom, fevdalnim pritiskom in nasilju. Druga vrsta hajduštva je bila tesno povezana s plemensko vojaško organizacijo. Enote te vrste so nastale zaradi potrebe po obrambi pred vpadi drugih plemen in Turkov, hkrati pa so se tudi same odpravljale na roparske pohode. Ta vrsta hajduštva je bila značilna za črnogorska in hercegovska plemena. V njem so v glavnem sodelovali revni ljudje, ki so poleti šli v hajduke, da so lahko zaslužili dovolj za preživetje svojih družin čez zimo (glej Voje 1992: 124-125).

Na pojav in razvoj hajduštva na Balkanu je poleg turških davkov in dajatev vplivala še močna tradicija najemništva, ki je bila v balkanskih srednjeveških državah dobro razvita. Razlika med najemniki in hajduki je bila izjemno majhna. Suvajdžić (2003: 1) je o tem zapisal, da se je šlo na goro v hajduke, če se ni moglo iti v najemniško službo.

Ker so hajduki živeli pretežno od naropanega blaga, je bil glavni cilj vsake čete dobiti čim več čim dragocenejšega plena. Najraje so ob poteh prežali na trgovske karavane in haračlije⁸, ker jim je bil v tem primeru zagotovljen bogat plen v denarju, orožju, blagu in oblekah. Poleg tega so plenili še bogate kmečke hiše, kradli živino ter ugrabljali ljudi, za katere so kasneje zahtevali primerno odkupnino. Turki so poskušali omejiti moč hajdukov na različne načine. Organizirali so pregone, jih izsiljevali, jemali za talce njihove najbližje in preganjali njihove jatake⁹.

⁸ Pobiralci davkov

⁹ Kmetje, ki so bili pripravljene hajduke skriti pri sebi, zaupniki.

2.5.2 OBOROŽENE SKUPINE IZ ČRNE GORE

Črnogorci so imeli enkratno prednost pred ostalim prebivalstvom obravnavanega področja, da so lahko uživali bolj ali manj samostojno življenje. Kljub temu situacija še zdaleč ni bila preprosta. Turki so si pravzaprav vseskozi trudili zavzeti tudi višje ležeča območja, zaradi česar je pogosto prihajalo do spopadov med njimi.

Razlogi za delovanje Črnogorcev so se sicer od hajduških precej razlikovali, nekateri pa so bili tudi podobni. Glavni razlog je bila vsekakor obramba pred Turki. Na tem mestu so Črnogorci torej bili boj za ubranitev svojega načina življenja. Drugi jasen motiv pa je bil tako kot tudi pri hajdukih vir preživetja. Področje, na katerem je živelo prebivalstvo, namreč ni ponujalo veliko virov za preživetje. Hkrati je populacija zaradi vedno novih in novih doseljencev, ki so se umikali pred Turki, ves čas naraščala in je presegla mejo, ki sta jo bili skromno poljedelstvo in živinorejstvo sposobni vzdrževati. Zaradi tega so se nekateri odseljevali v Hercegovino, nekateri drugi pa so iz istega razloga hodili na roparske pohode. S časom se je močno razvila želja po doseganju čim večje časti, kar je še izdatneje podpiralo ljudsko pesništvo. Vseeno menim, da tega takratno prebivalstvo ni razvilo v tolikšni meri, kot nekateri kasnejši pisci, ki so poskušali dokazati, da je želja po doseganju čim večje časti pravzaprav zakrila dejanske vzroke boja. Bojevanje naj bi skupaj z nasprotnikom tako postalo zgolj sredstvo za doseganje časti, plemenite vrednote, h kateri naj bi stremela celotna skupnost. V tem kontekstu vidim tudi Karadžićevo (2003: 18) trditev, da se boj ni izvajal zaradi osvajanj, temveč izključno zaradi ubijanja in ropanja.

2.6 KRIZA OSMANSKE DRŽAVE

Od konca 16. do konca 18. stoletja je osmanski imperij tonil v krizo družbene ureditve. Osnovni vzrok se je skrival v samih temeljih gospodarstva – timarskem sistemu, na katerega je posredno vplivala tudi krepitev zahodnih sil in Rusije. Z razvojem denarnih odnosov in prenehanjem vojaških uspehov, na katerih je temeljilo bogatenje vladajočega razreda, je prišlo osmansko cesarstvo v situacijo, za katero ni več našlo trajne rešitve.

Turški fevdalni sistem je temeljil na prevladovanju naturalnega gospodarstva, pri čemer je bila zemlja izključena iz prometa. Z razvojem denarnih odnosov je prišel tudi timar pod njihov vpliv in se tako vključil v denarno gospodarstvo, kar je hkrati pomenilo tudi njegov propad. Voje (1992: 98) trdi, da se je zaradi tega razkroja država pogrezala v gospodarsko krizo, obenem pa seveda tudi v krizo vojaške moči (glej tudi Grafenauer in drugi 1959: 478).

Poleg zgoraj omenjenih dejavnikov je na krizo turškega gospodarstva vplival tudi razvoj kapitalističnih oblik gospodarstva na zahodu, ki je prispeval k pomembnim izumom in odkritjem na področju znanosti in tehnike. Turčija je bila od tega izolirana, ker je fevdalna miselnost preprečevala uvedbo kapitalističnih oblik gospodarstva (Grafenauer in drugi 1959: 481). Seveda pa je treba na tem mestu upoštevati tudi versko – civilizacijski vidik. Tako navaja Jezernik (1998: 28), da so bili zahodni avtorji soglasni, da je bil poglavitni razlog stanja v turškem cesarstvu v muslimanski veri. Ugotavljali so, da pravi musliman ni ljubitelj napredka, novosti ali izobrazbe. Koran mu zadošča. Zadovoljen je s svojo usodo, zato mu ni veliko mar, da bi si jo izboljšal, češ: 'Bog da, Bog vzame' (Denton in drugi v Jezernik 1998: 28). O razliki med miselnostmi govori zelo nazorno tudi naslednji zapis:

Musliman in Žid poslujeta na povsem različen način. Prvi ne hlepi po dobičku; čaka na kupca in če ta ne pride, ne obžaluje preveč, saj obdrži svoje blago, na katerega je navezan. Drugi stori vse, kar more, da bi pritegnil stranko; ogovarja jo z lepimi besedami, ponuja ji svoje najljubše cigarete, prodaja samo zato, da bi kupil več, saj se mora kapital obračati (Lavaleye v Jezernik 1998: 34).

2.7 PROCESI MIGRACIJ

S prihodom Turkov na Balkanski polotok se je začel proces, ki je dodobra zaznamoval celotno obdobje turške nadvlade na tem področju. Razvoj držav v srednjem veku in vpliv različnih kultur in civilizacij z zahoda in vzhoda sta med južno slovanskimi narodi povzročila precejšnjo kulturno diferenciacijo. Stanje se je s prihodom Turkov povsem spremenilo.

Omenjeno obdobje so zaznamovale množične migracije in etnično mešanje. To je še posebej prihajalo do izraza ob vojnah in zatrtih uporih in je vplivalo tako na novo etnično razporeditev narodov kot tudi na njihov gospodarski, kulturni in politični razvoj.

Prihod Turkov ni bil edini razlog za migracije, je pa prav gotovo izdatno stimuliral razmere, ki same sicer ne bi ponujale dovolj močnega povoda za selitev prebivalstva. Kakor koli, zasledil sem dva poskusa klasifikacije vzrokov za migracije. Prvega je ponudil Jovan Cvijić (1987: 141-153), ki je vzroke razdelil na zgodovinske, psihološke in ekonomske. Med zgodovinske in psihološke razloge je štel turško zasedbo, janičarje, avstrijsko-turške vojne, upore, divjanje razbojniških hord, pregone bogomilov, tekmovanje med frančiškanskimi župnijami¹⁰ in vojne za neodvisnost, pod ekonomske vzroke pa razliko v razvitosti dveh držav oziroma področij ter klimatske spremembe. Sem je štel še etapne migracije ter ekonomske razloge povezane z ostalimi; kmečki režim, periodične ali sezonske selitve ter naključne vzroke. Pod slednje je vključil vse tiste, ki mu jih ni uspelo vključiti v klasifikacijo ostalih vzrokov: krvno maščevanje, kugo in praznoverje.¹¹

Enostavnejšo klasifikacijo, ki je po mojem mnenju ustrežnejša, najdemo v Historiji naroda Jugoslavije (1959: 840, glej tudi Voje 1992: 126), kjer so vzroki razdeljeni na politične in gospodarsko-družbene. Pri tem so politični opredeljeni kot organizirani, gospodarsko-družbeni pa kot neorganizirani in spontani.

Cvijićeva klasifikacija se mi zdi na nekaterih mestih preozka in preveč enoznačna. Vojne ne moremo obravnavati zgolj kot zgodovinski vzrok, saj je hkrati povezana tudi z ekonomijo ter s tem posledično tudi z razvitostjo regije. Hkrati mu iz nje uhajajo vzroki, ki jih je na koncu enostavno poskušal ujeti s terminom ostali, kar pa je celo ohlapnejše od klasifikacije v Historiji naroda Jugoslavije.

¹⁰ Cvijić poda primer tekmovanja med dvema župnijama, ki tekmujeta, katera bo v Dalmacijo pripeljala več novih vernikov, predvsem s področja dobro naseljene Bosne (Cvijić 1987: 146).

¹¹ Velike skupnosti so zapuščale rodne domove, ker so nekateri med njimi slišali podzemni topot in raznorazne glasove in verjeli, da so videli zle duhove. To so smatrali za nečista mesta (Cvijić 1987:153). 26

Po drugi strani so v Historiji naroda Jugoslavije (1959: 840) politični vzroki med drugim opredeljeni tudi kot neusmiljen način vojskovanja Turkov, kjer naj ne bi šlo le za uničenje sovražne vojske, temveč tudi celotnega prebivalstva iste dežele.

Turško priznanje pravoslavne cerkve in celo njihova pomoč pri pobiranju davka za njo ter majhen delež priseljenega turškega prebivalstva v te kraje sta zgolj dva izmed mnogih dokazov, da ni šlo za nikakršno uničevanje celotnega prebivalstva. Edino zares konsistentno delovanje, ki ga je pri delovanju Turkov opaziti, je širjenje njihove vere, pa še za to težko najdem argument, da je v večini primerov temeljilo na nasilju.

Preseljevanje se je, kot sem že navedel, začelo s turškim napredovanjem. V največjem obsegu so v tem času migracije zadele Srbe, katerih etnično in politično središče se je že po bitki na Kosovem polju začelo premikati proti severu, proti Savi in Donavi. Po Cvijiću (1987: 142) so takrat prestolnico prenesli najprej v Beograd, kasneje pa v Smederevo. Ko so Turki leta 1456 zavzeli še Smederevo, pa naj bi se na Ogrsko preselilo okrog 200.000 Srbov (Grafenauer in drugi 1959: 841, Voje 1992: 128).

Migracije so sicer potekale v več smereh. V začetku, se pravi ob prihodu Turkov, so potekale predvsem v smeri od juga proti severu, v kateri je potekalo tudi turško napredovanje. Voje (1992: 127) navaja, da je poleg te obstajala tudi obratna smer, iz centra Balkanskega polotoka proti jugu, torej proti Jadranskemu morju, na področje Dubrovniške republike in beneške Dalmacije, ali pa od tod v Italijo (glej tudi Grafenauer in drugi 1959: 840).

Na tem mestu lahko dodam še Cvijićevo navedbo, da se je srbsko prebivalstvo iz prostranih in plodnih raških kotlin in zetskega primorja umikalo v predele Dinarskega gorstva, še posebej pa v gorato Črno goro in v Hercegovino. Ta pojav, pravi Cvijić, se lahko opazi tudi v moravski Srbiji: iz ravnih in dostopnih krajev se je veliko prebivalcev pomaknilo na težje dostopna območja (Cvijić 1987: 142).

Ista smer migracij (od juga proti severu) se je ponovila tudi med Dunajsko vojno v devetdesetih letih 17. stoletja. Z Avstrijsko vojsko, ki je bila takrat poražena pri Kačaniku, se je zaradi strahu pred turškim in tatarskim maščevanjem proti severu umaknilo tudi srbsko in makedonsko prebivalstvo. Med to množično migracijo, ki je sicer poznana tudi kot Velika selitev Srbov, se je v spremstvu številne duhovščine umaknil tudi patriarh Arsenij III. Kot piše Voje (1992: 106), so se ti begunci po ponovnem turškem zavzetju Beograda oktobra 1691 umaknili globoko v zaledje avstrijskega ozemlja in se naselili na območje med Tiso in Donavo, v Slavonijo in Baranjo, proti severu pa do Budima in Sent Andreja, zapuščene predele v Srbiji, severni Makedoniji in na Kosovu pa so zasedle velike skupine muslimanskih

Albancev.

Z Dunajsko vojno so se sicer začele tudi migracije proti jugu. Te migracije so zajele predvsem muslimansko prebivalstvo, ki se je preseljevalo, podobno kot krščansko, v skladu z izidom na bojišču. Med prodiranjem avstrijske vojske med Dunajsko vojno so se tako muslimani umikali predvsem v Bosno, kjer so dodatno krepili prisotnost muslimanskega prebivalstva. Voje (1992: 131) na tem mestu dodaja, da so se nekateri begunci selili tudi naprej prek Srbije proti vzhodu, nekateri pa so se zaustavili v Sandžaku okoli Novega Pazarja.

Poleg tovrstnih migracij, ki so v bistvu predstavljale umik prebivalstva pred Turki, so obstajale tudi migracije iz drugačnih vzgibov. Enega izmed njih predstavljajo izpraznjena področja, ki so jih bili Turki prisiljeni znova kolonizirati, za kar so pogosto uporabljali živinorejce iz dinarskih pokrajin. Voje (1992: 128) v tem kontekstu navaja, da so živinorejsko prebivalstvo naselili na območju okrog Užic in Višegrada ob današnji bosenski meji, in v Šumadiji.

Po nadaljnjem turškem napredovanju v 15. in 16. stoletju so vlahi izgubili privilegije, ki so jih bili deležni v zameno za varovanje meje, in so se zato začeli pomikati naprej proti zahodu. Tudi tu so se naseljevali na območja, ki so bila opustošena zaradi bojov in vpadov. Najprej so se naseljevali med rekama Bosno in Vrbasom, kasneje, po bitki na Mohačkem polju leta 1529 in padcu Jajca, kot piše Voje (1992: 129), pa med Vrbasom in Uno, v severno Dalmacijo ter kasneje še v Liko, Banijo in Kordun (glej tudi Grafenauer in drugi 1959: 842).

Poleg vlahov so Turki na izpraznjenih mejah Bosne spodbujali tudi naseljevanje muslimanskega prebivalstva. Pri tem je potrebno dodati, da je šlo v glavnem za domače prebivalstvo, ki je prestopilo v islamsko vero. Kot navaja Historija naroda Jugoslavije (1959: 843), so Turki naseljevali domače muslimansko prebivalstvo v 16. in 17. stoletju izoblikovano turško vojno krajino (serhat).

Bosna v primerjavi z ostalimi področji ni bila podvržena tako obsežnim migracijam, kar naj bi bilo, po Vojetovem mnenju (1992: 129) posledica hitre osvojitve in množične islamizacije.

3. NASILJE

O času turške prisotnosti na Balkanu lahko zasledimo različna tolmačenja. Nekateri, predvsem srbski zgodovino pisci, govorijo o tem času kot času terorja in stagnacije, času nasilja nad domačim prebivalstvom, nasilnim spreobračanjem v muslimansko vero, velikih krivicah in zatiranju. Drugi spet obravnavajo Turke, še posebej na verskem področju, kot veliko bolj strpne od krščanske Evrope tistega časa.

Na tem mestu me zanima predvsem primerjava nasilnosti vpletenih, sem se pa ob primerjavah nasilja, ki so se ga posluževali Turki na eni strani ter pripadniki iz vrst domačega prebivalstva na drugi, srečal s težavo terminološkega značaja. Strani namreč nista bili v enakovrednem položaju. Turška stran je v tej situaciji predstavljala državno oblast in ne glede na to, kako učinkovito je lahko državni aparat izvajal oblast in kolikšen delež nasilja v njegovem imenu se je dogajal brez njegove vednosti, je šlo za do neke mere legitimno in legalno nasilje. Na drugi strani so bili seveda vsi ostali, tako nasprotniki v veri kot tisti, katerih motiv je imel zgolj ekonomske temelje. Ta druga stran je bila avtomatično uvrščena v kategorijo prekrškov, zločinov in ostalega nedržavotvornega oz. bogoskrunskega vedenja, ki je klicalo po sankcijah. Tako je bilo lahko praktično identično nasilno dejanje Turkov označeno kot logična posledica nezaželenega vedenja oziroma kot kazen za skupino upornikov. Pri drugi strani se je ta isto postopanje, ki sicer ni imelo institucionalne podlage, interpretiralo kot zgolj krvava ropanja ipd.¹²

3.1 KAZNOVANJE

Kaznovanje kot pojem pravzaprav pomeni posledico nekemu drugemu dejanju in je ponavadi tudi že vnaprej določeno. Prav zaradi terminološke zadrege sem se odločil, da bo hrbtenico poglavja sestavljalo turško nasilje, ki je najpogosteje obravnavano kot kaznovanje, temu pa sem potem poskusil poiskati podobne vzorce obnašanja tudi pri njihovih nasprotnikih.

Smrtno kazen so Turki izvrševali v temnici, na javnih mestih, ob poteh, križiščih, v trdnjavah, pred džamijo, na mostovih ali katerem drugem uglednejšem kraju. Oblik izvrševanja smrtne kazni je bilo kar nekaj. Turki so poznali obešanje, davljenje, zažiganje, obglavljanje, natikanje na kol, čengele in še vrsto drugih. Seveda ni bila ostala Evropa prav nič bolj nedolžna. Foucault (1984:16) piše, da se je Van Meenen, ki je v Bruslju v prvi polovici 19. stoletja odprl

¹² Zaradi omenjenega sem se odločil, da vse primere, ki se tičejo kaznovanja, maščevanja in mučenja, zberem v poglavju Kaznovanje, saj gre za preveč prepletene pojme, da bi jih bilo smotno združevati.

drugi kazenski kongres, spominjal svojega otroštva takole: »Videl sem, da je zemlja posejana s kolesi, rogovilami, vislicami in sramotilnimi stebri; videl sem, kako grozljiva so okostja, ki so razpeta na kolesih.«

Turki so sicer poznali veliko načinov usmrnitev s številnimi variacijami. Pri obglavljanju so lahko obsojenemu roke zvezali na hrbtu ter ga pri izhodu iz temnice prisilili, da je glavo iztegnil naprej. Pri vratih ga je čakal dželat¹³, ki ga je nato obglavil. Lahko pa so to opravili tudi tako, da je moral obsojeni sestiti na tla, prekrižati noge in upogniti glavo, ali pa le-to namestiti med noge (Milutinović v Popović 1931: 68-69).

Eno takih obglavljanj, ki naj bi doletelo kneza Markovića, je popisal Popović:

Moral se je usesti, roke pa so mu na hrbtu tesno zvezali. Pred njim je stala nizka klada. Markovića so namestili tako, da je klado objel z nogama, ki so ju nato zvezali. Takrat mu je eden od rabljevih pomočnikov namestil jermen, ki je bil napravljen v zanko. Ta mu je spredaj objemala grlo ter šla nato pod ušesi in zadaj okoli temena, tako da ne bi bila v napoto sablji. Jermen se je nadaljeval v dva ločena konca, za katera sta poprijela dva pomočnika ter potegnili. Kneza Simo je potegnili naprej in glava je lepo sedla na tnalo. Včasih dželat, slučajno ali po ukazu, glave ni odsekal z enim zamahom, temveč je večkrat udaril po vratu. Tako je naredil tudi dželat, ki je obglavil Simo Markovića (Pomenik v Popović 1931: 69).

Obešanje kot naslednja oblika nasilja, naj bi bilo namenjeno obsojenim, ki so jih Turki po navedbah Popovića (1931: 70) obravnavali kot zločince. Na tem mestu se lahko vprašam, kdo je bil za Turke zločinec in za koga so potem uporabljali druge oblike kaznovanja. Avtor je, vsaj po njegovih besedah sodeč, imel pri tem v mislih predvsem hajduke. Ta vrsta kazni pa vendarle ni bila edina, ki so se je posluževali za kaznovanje le-teh. Prej bi se morda strinjal s tem, da je bilo tovrstno kaznovanje rezervirano predvsem za njih, vendar tudi tega ne morem povsem zagovarjati. Obešanje naj bi izvrševali na različne načine: na drevesih, brunih, tramovih, na hišnih vratih oziroma na vsakem mestu, kamor se je dalo pritrditi vrv. Eden od možnih načinov obešanja naj bi potekal tako, da so v tla zabili dva debelejša kola, nad njiju pa pritrdili še prečnik, sredi katerega so spustili vrv. Vrv so na dnu namazali z lojem in milom, pod njo pa postavili klop, na katero so nato namestili obsojenca. Temu so potem namestili vrv ter spodmahnili klop. Turki naj bi tako vrsto kazni zelo pogosto uporabljali pri kaznovanju hajdukov (Gjurgjević v Popović 1931: 70). Včasih naj bi poleg obešenih hajdukov nameščali

¹³ Krvnik, rabelj

sporočila, da si zaslužijo tako vrsto usmrtitve. Ponekod pa naj bi celo izvajali simbolno obešanje imen hajdukov, ki jim jih ni uspelo ujeti (Adattár v Popović 1931: 70).

Naslednji dve v vrsti fizičnih kazni, ki so se praviloma končale s smrtjo, sta bili natikanje na kol in čengele¹⁴. Obema je bilo skupno to, da je lahko človek, ki je bil kaznovan na tak način, umiral tudi več dni. V obeh primerih so Turki uporabljali različne načine za izvršitev eksekucije, pri katerih pa je bil končni cilj praviloma vedno smrt.

Tako so v primeru čengel, poleg klasičnega načina, to kazen izvrševali tudi tako, da so obsojencu zatakneli kavelj za rebro in ga obesili na kak steber ali drevo ter ga pustili viseti, dokler ni izdihnil (Mandi in drugi v Popović 1931: 71-73). Na obzidju mesta Skadar naj bi črnogorske ujetnike natikali na čengele za rebra nad reko Bojano, tako da so se v primeru, da se jim je že uspelo stakniti, utopili (Medaković 2001: 89).

Nič manj strašno, če ne še bolj okrutno, je bilo natikanje na kol. To naj bi bil pogost način kaznovanja hajdukov, ki naj bi ga praviloma izvajali pred množico ljudi, torej v poduk in svarilo. O tem, da je bilo to ravnanje namenjeno čim širšemu občinstvu, lahko sklepamo tudi iz opažanja, da naj bi izvršitev kazni ponavadi potekala v času praznikov (Karadžić v Popović 1931: 74).

Od kje naj bi izvirala tovrstna oblika usmrtitve, mi ni uspelo ugotoviti. Popović (1931: 73) sicer piše, da naj bi šlo za staro kazen, ki naj bi bila v praksi že v neki azijski državi, na Balkan pa naj bi jo prinesli Turki. Piše le, da se je v teh krajih razširila izjemno hitro in da so se je posluževali muslimani in kristjani, ne omenja pa, za katero azijsko državo naj bi šlo.

Sam postopek natikanja na kol naj bi potekal takole: uporabili so kol, ki je bil dolg vsaj dva metra in pol, njegov premer v spodnjem delu pa je znašal okoli 15 centimetrov. Proti vrhu je bil kol ošiljen ter včasih pobarvan ali okovan. Najprej so žrtvi zvezali roke in noge ter jo položili na tla. Rablju naj bi pri tem pomagali eden, dva ali več pomočnikov. Le-ti so pokleknili na žrtev, tako da so jo pritisnili ob tla, medtem pa je krvnik z macolo razbil zadnjično odprtino. Pomočniki so po tem dejanju ravnali različno. Porivali naj bi kol, zabijali s kladivom ali pa žrtev z vrvjo vlekli za noge, krvnik je medtem z obema rokama držal ramena obsojenca in s tem usmerjal telo, da je kol prodiral med notranjimi organi in hrbtom in da pri tem le-teh ni poškodoval. Na koncu je kol prišel iz telesa pri zatilju, med glavo in ramenom. Potem so kol le še postavili pokonci in ga vkopali. Po pisanju Popovića naj bi

¹⁴ Veliki, ostri železni kavljji, ki so bili pritrjeni na dvojne visokih vešal; po trije kavljji na vsaki strani. Na dveh bočnih stebrih, ki sta se dvigovala še kake štiri metre nad kavljji, se je nahajala še druga greda, na kateri je bil pritrjen eden ali več škripcev. Tako so obsojenca, potem ko so mu roke in noge tesno zvezali na hrbtu, s pomočjo škripcev dvignili ter nato spustili. Obsojenec se je pri tem nataknil na enega od kavljjev za prsni koš, ramo, najpogosteje pa je kavelj prebil področje trebušne votline in hrbta. Tako je moral nato obsojenec viseti tudi po več dni (Medaković 2001: 89).

kaznovani živel še nekaj ur, običajno pa dan, dva, včasih celo tri. (Miličević in drugi v Popović 1931: 73-76). Tudi tu naj bi obstajale različne izpeljanke izvajanja kazni. Turki naj bi tako včasih pripravili krajše kole, kar je imelo za posledico, da so se žrtvam noge skoraj dotikale tal. V tem primeru naj bi kaznovane napadali sestradani psi in jim še živim trgali meso s kosti in žrli notranje organe (Milutinović v Popović 1931: 76). Natikanje na kol je bilo včasih tudi masovno, še posebno po zatrtih vstajah (Karadžić v Popović 1931: 77).

Kola kot sredstva za mučenje in usmrtitve naj bi se posluževali tudi hajduki. Popović (1931: 96) navaja da naj bi harambaša Sočivica v želji, da Turki izpustijo njegovo ženo in otroke, po uspešnem napadu na karavano in poboju sedemnajstih ljudi, pustil tri ljudi pri življenju ter jih odpeljal v gozd. Dva od teh treh je nataknil na kol, tretjega pa prisilil, da ju je spekel na ognju. Nato jima je odsekal glavi in ju dal preživelemu Turku, ki ju je moral nesti paši v Travnik in mu povedati, da bo v primeru, da ne izpusti žene in otrok, storil enako z vsakim Turkom, ki mu bo padel v roke.

Turki naj bi poleg prej omenjenih poznali še vrsto drugih kazni. Tako naj bi poznali degenek oziroma šibanje po podplatih¹⁵, obešanje za nožne palce, kamenjanje, sežiganje na grmadah, pečenje med dvema ognjema, kurjenje ognja na prsih in puljenje mesa z razbeljenim orodjem. Pri slednjem, piše Popović, naj bi človeku najprej z razbeljenimi kleščami vlekli prsi ter meso izpod pazduh ter ga šele nato ubili (Takáts v Popović 1931: 78). Izvajali naj bi tudi odiranje kože pri živem telesu¹⁶, teptanje s konji¹⁷, razčetverjenje¹⁸, streljanje, iztikanje oči in puljenje zdravih zob, lomljenja rok in nog, posluževali pa naj bi se tudi zabijanja žeblicev ali kake druge reči pod nohte palcev ali celo vseh prstov na rokah in nogah. Na ta način, trdi Popović (1931: 79), naj bi tistim Srbom, ki so Avstrijcem odprli mestna vrata, zabijali pod nohte kline iz črnega bora, dokler niso pomrli.

Hajduki naj bi pri mučenju uporabljali podobne metode, kot jih je uporabljala nasprotna stran. Pogosto naj bi jim s pomočjo vej in kamenja lomili roke in noge, iztikali oči, jih nabijali na kol ipd. Popović (1931: 96) o tem pravi, da se je včasih primerilo, da so jih mučili tudi po

¹⁵ To kazen naj bi izvajali na različne načine. Ponavadi naj bi žrtev položili na hrbet, noge pa dali v falage. Tako pripravljene noge je bičal eden ali pa izmenično dva človeka z manjšo palico ali gorjačo. Turki so na tak način kaznovali tudi ženske. Kakor navaja Popović, je bilo 50, 100 pa tudi 300 udarcev precej običajno (Karadžić v Popović 1931: 65-66)

¹⁶ Tako naj bi dal budimski paša Sokolović leta 1571 po zaključku avdiencie v čast avstrijskega odposlanca pred njegovim bivališčem, na stopnišču privezati dva Srba in jima odreti kožo do popka (Karadžić v Popović 1931: 78)

¹⁷ Najpogosteje naj bi na tak način ravnali z materami sovražnikov, ki so jih sicer pustili pri življenju, da se je lahko vest o kruti kazni čim bolj razširila (Marjanović v Popović 1931: 79)

¹⁸ Ta kazen naj bi bila namenjena hajdukom in prostitutkam (Popović 1931: 79)

nekaj dni ter jih šele nato usmrtili in odvrkli na mestih, kjer so menili, da jih ne bodo nikoli našli.

Bolj ali manj vsega omenjenega nasilja so se posluževali tudi v Zahodni Evropi. Foucault (1984: 9) opisuje izvedbo častne globe¹⁹, ki se je zgodila leta 1757 pred pariško cerkvijo in je pravzaprav že sama po sebi prava mala enciklopedija muk. Moškega po imenu Damiens naj bi tja pripeljali golega, v sami srajci na cizi, držal pa naj bi gorečo voščeno baklo. Nato naj bi mu z razbeljenimi kleščami ščipali prsi, roke, stegna in meča ter ga žgali z žveplenim oljem, mu na rane zlivali staljen svinec, gorečo smolo, vrelo olje, staljena in pomešana vosek in žveplo, nato pa naj bi njegovo telo vlekli in raztrgali štirje konji, ude in telo naj bi na koncu sežgali, pepel pa raztrosili. Rezultat podobne želje po neskončnem maščevanju je tudi primer iz leta 1584:

Morilca Viljema Oranijskega so prvi dan pripeljali na trg, kjer je uzrl kotel, poln vrele vode, kamor so mu vtaknili roko, s katero je storil zločin. Naslednjega dne so mu roko odsekali, roka mu je padla naravnost k nogam, pa jo je z nogo odrinil z odra; tretjega dne so ga z razbeljenimi kleščami ščipali za prsne bradavice in za spodnji del roke; četrti dan so ga ščipali v zadnji del roke in v zadnjico; in tako so tega človeka trpinčili celih osemnajst dni zapovrstjo. Zadnji dan so ga pripeli na kolo in ga pretolkli. Čez šest ur je še hotel vodo, ki mu je niso dali. Nazadnje so kriminalnega poročnika zaprosili, naj ga da pokončati in zadaviti, da bi njegova duša ne obupala ter ne bi bila pogubljena (Foucault 1984: 56).

Razumljivo je, da so poleg že prej omenjenih turških praks pri nekaterih posameznikih obstajale tudi raznovrstne deviacije. Tako naj bi na primer neki Hadži-beg ukazal s pomočjo vrvi do tal upogniti mlad hrast, dal na ta hrast privezati človeka za vrat ter nato odsekati vrv, s katero je bil hrast privezan k zemlji. Hrast naj bi se pri tem z veliko silo vrnil v prvotni položaj ter s tem potegnil za sabo tudi nase privezane žrtev. Poteg naj bi bil tako silovit, da je žrtvi odtrgalo glavo, ki naj bi potem ločeno letela po zraku v drugo smer od telesa, kri pa naj bi kot dež rosila z neba (Gjurgjević v Popović 1931: 80). Pri tem primeru je izredno zanimivo to, da lahko zelo podoben primer ravnanja najdemo tudi pri nasprotniku. Hajduk Gliša Madenović naj bi se namreč maščeval nekemu Židu za izdajstvo tako, da je dal upogniti in oklestiti dve mladi jelki, ki sta rasli ena ob drugi, zatem pa ukazal človeku zavezati roke na vrhove teh dveh jelk, mu namazal brado z borovo smolo, jo zažgal ter presekal vrv, ki je držala jelki, upognjeni k tlom (Popović 1931: 97-98).

¹⁹ V izvorniku: amende honorable – kazen, ki obsega javno priznanje krivde, obžalovanje in pokoro (Foucault, 1984:9)

Še posebej nasilno pa naj bi se hajduki maščevali jatakom, svojim najbližjim podpornikom, ki so hajduke skrivali pri sebi in s tem tvegali kazni s strani Turkov. V primeru, da so se jataki zlomili pod turškimi grožnjami in izdali hajduke, ki so bili skriti pri njih, hajduki niso poznali milosti. Tako je Popović (1931: 96) zapisal grožnjo Stanoje Glavaša, znanega harambaše, ki je rekel Petru Jokiču naslednje: »Čuješ more. Ako ti mene izdaš i potera mene okupi, pa ako bogdice ja ostanem živ, da znaš da ču te živa peći.« Sicer pa isti avtor navaja še en primer tovrstnega kaznovanja. Nezvestemu jataku naj bi tako polomili kolena in ramena, populili zdrave zobe in z iverjo iztaknili oči. Na koncu pa naj bi mu pobrali vse, kar je bilo vrednega in požgali hiše (Popović 1931:96).

Takšna pričevanja so, o tem ne dvomim, povzeta v veliki večini iz ljudskega izročila, predvsem iz pesmi. Tovrstni viri pa kljub temu, da so prevladujoči in za ta čas zelo značilni, še zdaleč niso zanesljivi. Na tem mestu se mi ravno zaradi tega postavlja vprašanje, koliko je v vsem skupaj resnice, koliko pa pretiravanja. Obstaja, vsaj po mojem mnenju, tudi verjetnost, da so nekateri dogodki povsem izmišljeni ali pa bazirajo na dejanjih, ki jih je dejansko storila nasprotna stran. Velikokrat se je namreč dogajalo, da so ljudje, tako muslimani kot tudi pravoslavci, slavili iste junake in je zaradi tega včasih težko opredeliti prave akterje posameznih dejanj.

Pri vsem tem naštevanju razno raznih okrutnosti se mi zdi potrebno nameniti tudi nekaj besed o možnih pomilostitvah in ostalih gestah, ki so prihajale s strani Turkov. Pomilostitve naj bi se dogajale predvsem v obliki odkupa v denarju, včasih pa tudi s spreobrnitvijo v islamsko vero. Denar, namenjen odkupu obsojenca, naj bi ponavadi zbirali sorodniki in prijatelji, obstajala pa naj bi tudi možnost, da je obsojeni poprosil za izpustitev, da bi lahko med tem, ko bi nekdo za garancijo namesto njega čakal zaprt, nabral dovolj denarja za svojo pomilostitev. Popović sicer navaja, da tovrstna praksa ni prišla v poštev, če je bil človek obsojen hajduštva (Popović 1931: 81).

Kar se tiče spreobračanja v islamsko vero kot možnosti pomilostitve, sem našel premalo gradiva, da bi lahko tovrstnemu pisanju z gotovostjo zaupal. Verjetno bi bilo takšno ravnanje še najbolj možno ali neposredno po prihodu Turkov na Balkan ali v času potapljanja osmanskega cesarstva v gospodarsko in politično krizo, ki je imela istočasno posledice tudi v večji verski nestrpnosti med pravoslavci in muslimani. To obdobje sta zaznamovali tudi pešanje turške oblasti in s tem povezana anarhija, ki pa po mojem mnenju ni ponujala primerne okolja, da bi lahko tako vrsto prakse označil za prevladujočo.

Najsi je šlo zgolj za denar ali kakšen drug motiv, je vseeno potrebno navesti, da Turki kljub

temu, da so predvsem v srbskem zgodovinopisju velikokrat predstavljeni kot neizmerno krvoločni, podli in zli v vseh pogledih, niso v ničemer odstopali v ravnanju, ki ga je poznala Evropa na primerljivi stopnji družbene ureditve.

3.1.1 SUŽENJSTVO

Pri tej vrsti nasilja je šlo v prvi vrsti za ekonomsko kategorijo. Sužnji so predstavljali predvsem poceni delovno silo in tržno blago. Turki so v tem primeru gledali na kmečko prebivalstvo balkanskega polotoka predvsem kot na sredstvo za doseganje svojih ciljev. Potrebovali so jih kot delovno silo v kmetijstvu, kot vojake, tu mislim predvsem vlaho, ki naj bi pomagali varovati njihove zunanje meje na tem prostoru, ter kot populacijo, ki jim je lahko zagotavljala dodatni potencial za novačenje janičarjev.

Celotna Evropa tistega časa je do raje delila podobne poglede. Pravzaprav bi lahko našli podobnosti tudi v nekaterih političnih sistemih in gospodarskih konceptih 20. stoletja. Kakor koli, dejstvo je, da je bilo suženjstvo na takratnem Balkanu prisotno. O tem, kako se je s sužnji ravnalo, pa si avtorji niso edini.

Turška vojska naj bi zaslužnjevala ljudi tako v času vojn kot tudi v miru. Največkrat naj bi bilo žrtev take prakse prebivalstvo obmejnih območij, še posebej otroci in dekleta. »Najti vas in poloviti veliko in malo je bil ideal siledžij, ki so bili prisotni v vseh krajih naše države« (Popović 1930: 59).

V polnem razmahu naj bi bilo tovrstno početje v času vse večje anarhije, ki je spremljala slabljenje moči osmanskega cesarstva, najbolj nasilni pa naj bi bili Tatari, ki naj bi prišli v te kraje v času tako imenovane dolge vojne med letoma 1594 in 1606 kot poseben del sultanove vojske. Kot pravi Popović, naj bi ti požigali vasi in mesta, uničevali in ropali cerkve, pozimi slačili ljudi do golega in jih, ležeče na tleh, pretepali, spet druge gole in privezane na konjski rep vlekli naokrog, ostale pa poklali in postrelili (Ib. 955-970 v Popović 1930: 58).

Popović, sklicujoč se na enega od virov (Zapis št. 894 v Popović 1930: 56) navaja, da naj bi bili v letu 1598 v turški vojski tudi Tatari, Čerkezi, Perzijci in drugi. Disciplina, kot je bila nekoč, naj ne bi več obstajala. Vojska, kot pravi Popović, naj ne bi razlikovala med sovražnikovim imetjem in imetjem sultanovih podanikov. Prav tako niso uspeli držati na vajetih konjenikov in pešakov, ki so se razdelili na čete (ena četa je imela med dvajset in trideset ljudi) ter se klatili po okolici in ropali vasi. Jemali so blago, denar in celo otroke, ki so jih nato prodajali kot sužnje.

Zaradi tovrstnega nasilja naj bi se veliko srbskega prebivalstva iz štiridesetih mest v okolici

Sombora, Subotice in Baje zaradi tega leta 1598 umaknilo na Ogrsko. »Pred tatarskim nasiljem je naš narod pobegnil, ne samo iz Baške, temveč tudi iz Slavonije« (Permedzsin v Popović 1930: 59).

Popović piše, da naj bi bili do moških sužnjev, še posebno starejših, izredno grobi: »Tiste, ki so med potovanjem zboleli, so dali na konje. Če jih ni bilo mogoče niti na ta način nositi naprej, so jih pobili in jim odrezali ušesa, tako kot tistim, ki so umrli zaradi bolezni. Ušesa so jemali kot dokaz, da niso pobegnili« (Gradža v Popović 1930: 62).

O resničnosti izredne grobosti lahko podvomim ob Poullletovem zapisu:

Treba je razlikovati med sužnji, ki živijo tukaj in tistimi, ki so na galejah. Drugih je v primerjavi s prvimi veliko manj in trpijo vse mogoče italijanske muke. S prvimi pa delajo podobno skrbno kot s konji, ki so zelo cenjeni, glede na korist, ki jo imajo od njih; sužnja bodo raje prodali, ker bi s tem dobili denar, kot pa da bi ga izgubili zaradi prekomernega mučenja. Turki jih imajo za najbolj dovršene stroje božanstva, ki ga spoštujejo tudi v miših, kačah in žabah (Poulllet v Samardžić 1961: 209).

Popovićeve navedbe najverjetneje držijo le za fazo zaslužnjevanja ljudi in transport le-teh do kraja prodaje. Nadaljnja usoda teh ljudi, vsaj po mojem prepričanju, le ni bila tako kruta. Še posebej zato, ker naj bi bili ti ljudje zaslužnjeni le za določen čas in ne za celo življenje. Do smrti naj bi ostali sužnji le tisti, ki so bili rojeni v suženjstvu (Popović 1930: 64). Kljub temu ostaja dejstvo, da so ljudje jemali tovrstno početje kot dodaten pritisk, saj naj bi zaradi tega zapuščali svoje domove in bežali v hribe (Glasnik v Popović 1930: 56-57).

Sicer pa naj bi se s tovrstno »gospodarsko panogo« ukvarjali tudi hajduki in uskoki. S prodajo ujetnikov v suženjstvo naj bi imeli opraviti hercegovski in črnogorski hajduki, ki so bili v bližini meje in so lahko ljudi brez težav spravili čeznjo. Sužnje naj bi prodajali za denar ter življenjske in druge potrebščine kot so tobak, pribor za kajenje in drugo. Uglednejšim ujetnikom pa naj bi, tako kot že omenjeni Turki in uskoki, ponujali možnost odkupa, ali pa so jih uporabljali kot menjavo za svoje sorodnike in prijatelje, ki so bili v turških rokah. Popović (1931:95) trdi, da svojih sovražnikov in pa tistih, za katere so bili prepričani, da so izvajali nasilje nad prebivalstvom, niso menjali za denar, temveč so jih mučili.

3.2 VRAŽEVERJE, VEROVANJA IN OBIČAJI V BOJU

Raznolika vraževerja in verovanja so bila v tem času prisotna tako med običajnim prebivalstvom kot tudi med ljudmi, ki sodelovali v boju, pa naj si je šlo za bojevanje s sovražnikom ali za ropanje trgovskih karavan, vasi ipd. Verjelo se je v vile, sanje, pitje krvi, nadnaravno moč amuletov in ostalih predmetov, ki so s posebnim obrednim postopkom lahko dobili moč klicanja dobrih duhov in sreče za njihovega imetnika ali pa nesreče nad nasprotnika.

Verovanje v vile omenja zapis, ki govori o tem, da je bil za hajduke velik greh napadati pravoslavce, svate ter se spopadati in prelivati kri v nedeljo in ponedeljek. (Petranović in drugi v Popović 1930: 168). Ob ponedeljkih naj bi se namreč sestajale vile, za katere se je še verjelo, da so se umikale pred bojevanjem. Ljudje so bili celo prepričani, da so se vile zaradi pojava artilerijskega orožja umaknile iz mnogih predelov Črne gore (Durham 1928: 261).

Medtem, ko so vile igrale v bojevnem okolju podobno vlogo kot v življenju običajnih ljudi, je bilo s pitjem krvi nekoliko drugače. Tu naj namreč ne bi bili storilci vampirji in čarovnice, temveč bojevniki sami. To pitje krvi naj bi imelo tudi povsem drugo konotacijo in po mojem mnenju ni imelo posebne zveze z verovanjem v nadnaravna bitja. Šlo naj bi za obredno obliko, kjer naj bi zmagovalci konzumirali kri skupaj s kruhom. Po navedbah M. E. Durham naj bi pomakanje kruha v kri nasprotnika in zaužitje le-te uskokom pomenilo strogo zavezo, da ne bodo nikoli zapustili drug drugega, temveč da bodo trpeli isto usodo (Durham 1928: 161). Podobno naj bi o Srbih, po pisanju Durhama, še v letu 1915 zapisala tudi F. Wilson, ki naj bi si ti takrat želeli prisvojiti bolgarske dele Makedonije. »Trideset Srbov je v zatemnjeni sobi zapriseгло, da bodo za vsakega ubitega Srba, ubili dva Bolgara ... Prelomili smo hlebec na pol in vsak je pojedel po en kos. Naše vino je bila bolgarska kri« (Durham 1928: 161). Po Durhamovi naj bi že sama terminologija namigovala na to, da je nekoč res obstajal običaj pitja sovražnikove krvi. Te zapise je poskušala upravičiti z naslednjo trditvijo: »Da je resnično obstajala praksa pitja sovražnikove krvi, potrjuje fraza '*Popiti kome krv*', kar sicer pomeni 'ubiti nekoga', v dobesednem prevodu pa se glasi 'popiti komu kri'. Pogosto slišani termin '*veliki krvopija*' je označeval bojevitega moža« (Durham 1928: 162). Ker nisem navedbe tovrstne prakse zasledil pri nobenem drugem avtorju, lahko o resničnosti takega početja le ugibam. Veliko bolj se nagibam k mnenju, da so tovrstna dejanja živela le v ustnem izročilu ljudi in so prej kot v resničnosti obstajala v svetu, ki so si ga delila z ostalimi

mitološkimi bitji in junaki. K takšnemu zaključku me napeljuje tudi izjava Durhamove, da je prišla na Balkan zato, da bi za kratek čas pozabila na domače bridkosti, zbirala bajke in risala (Todorova 2001: 42).

S krvjo povezan običaj naj bi imeli tudi uskoki. Ko se je četa pripravljala na boj, naj bi bajraktar s krvjo namazal zastavo. S tem je želel pokazati, v kako krvavi boj in proti kako hudemu nasprotniku se odpravljajo. Včasih naj bi se posluževal tudi bolj drastičnih metod. Tako naj bi dal odreti živo ovco, ovna ali kozla, ter spustil žival v trnje. Na ta način, piše Popović (1930: 167), naj bi vsem, ki so si želeli priti v družino, nazorno pokazal, kaj jih v resnici čaka in jim s tem dal še eno možnost za razmislek.

Poleg tovrstnih praks naj bi po verovanju bojevnikov obstajalo tudi precejšnje število prepovedi. Hajduki so bili tako prepričani, da se pred bojem nikakor ne sme spati z žensko, saj bi s tem posameznik priklical nesrečo nad celo družino. Prav tako so verjeli, da prinaša nesrečo tudi uboj otroka ali ženske. Vse to naj bi še posebej veljalo za črnogorske hajduke (Kuči v Popović 1930: 170). Glede na to, da naj bi to veljalo predvsem za črnogorske hajduke, lahko sklepam, da je bilo tovrstno prepričanje povezano z njihovo siceršnjo družbeno hierarhijo in seveda s pojmovanjem časti. Ženske so v Črni gori predstavljale vse tisto, kar si moški niso želeli biti. Za moške so bili rezervirani boj, čast in slava, za ženske pa fizično delo in ponos na svojega moža, skratka bile so nekakšen servis za »junake«. Ob upoštevanju tega sklepam, da je bilo za moške, ki so se celo življenje trudili za dosego slave, pobijanje šibkejših, tako žensk kot otrok, vse prej kot častno dejanje.

Med hajduki naj bi veljalo tudi pravilo, da se nikogar ne napade brez opozorila, kar je verjetno prav tako povezano s častjo. Kot piše Popović, je bilo potrebno reči: »Stoj«, »predaj se«, »odvrzi orožje«, »kriv si mi«. Potem, ko je bila izrečena vsaj ena beseda, se je lahko napad začel. »Ubiti nekoga brez opozorila, 'brez glasu', je veljalo za velik greh in sramoto« (Ivanović v Popović 1930: 172). Da temu morda vseeno ni bilo čisto tako, lahko vidimo pri francoskem potopiscu A. Pouletu, ki je bil priča hajduškemu napadu: »Ker je pri njih običaj, da najprej ubijejo, ne da bi rekli 'pazi se' in da potem takoj oropajo tiste, ki so padli na tla« (Poulet v Samardžić 1961: 213).

Med zelo razširjenimi verovanji je bilo še prepričanje v nadnaravno moč predmetov in materialov. V večini primerov te vrste naj bi glavno vlogo igrale žlahtne kovine, kot npr. srebro in zlato. Predmetom so poskušali posredovati nadnaravno moč tudi s pisanjem in izrekanjem različnih urokov. Srebrna so morala biti nekatera rezila, s katerimi so pripravljali omenjene predmete. Durhamova je opisala način pripravljanja amuletov, ki naj bi varovali

pred uroki: »Kačo so ujeli in ji pritisnili glavo ob zemljo z rogovilasto palico. Glavo so ji nato odrezali s srebrnim rezilom, lahko tudi z nabrušenim srebrnikom. Nato so jo posušili, jo namestili med dva srebrnika in jo nesli k duhovniku v blagoslov« (Durham 1928: 245). Sicer pa Durhamova še piše, da naj bi amulete ljudje nosili na srebrnih verižicah (Durham 1928: 245).

Zlatu je bilo povezano s predmeti drugačne vrste. Iz te kovine naj bi bili namreč naboji, ki so lahko usmrtili tudi bojevnike, za katere so ljudje verjeli, da nad njimi bdi višja sila. Med hajduki naj bi bilo tako razširjeno prepričanje, da so bili nekateri posamezniki in tudi njihovi konji neobčutljivi za strelno orožje in naj bi se zato od njih običajni izstrelki odbijali. O tovrstnem verovanju je zapisal Popović naslednje: »Mujo Hrnjic je bil neranljiv za izstrelke. No, vsaj za tiste iz sovražnikove puške. Ubil ga je njegov pobratim z zlatim nabojem« (Hörmann v Popović 1930: 169). Ravno tako so verjeli, da so izstrelki povsem brez moči tudi za nekatere konje, ker naj bi jih branile omenjene tajne sile, amajlije²⁰ ali srebrni amuleti, ki so jih konjem vpletali v grivo: »Zaradi tega so tisti, ki so želeli izdati svojega gospodarja, kradli amajlije ali pa konju odrezali grivo, ker so verjeli, da iste sile, ki bdijo nad konji, bdijo tudi nad njihovimi gospodarji. Ta verovanja so bila še posebej razširjena med našimi muslimani« (Ib. I v Popović 1930: 169). Poleg tega so verjeli tudi v »hajduško«, »junaško« srečo, še posebej v harambaševo srečo in v »srečno« orožje. Hkrati je veljalo za izjemno velik greh, če je kdo koga ubil med molitvijo (Pjevanija v Popović 1930: 168).

Nobenega razloga ni, da ne bi verjel, da niso vsa verovanja preprostih ljudi bila prisotna tudi med tistimi, ki so sodelovali v spopadih. Bolj kot to se mi zdi potrebno vprašati, zakaj so se obdržala tako dolgo, saj najdemo omembe le-teh skozi celotno obdobje turške nadvlade. Obstajajo sicer tudi že prej, vendar če verjamemo Cvijiću, so se še posebej intenzivno pojavljala v času neposrednih spopadov. Takrat, pravi Cvijić (1987: 368-370), so bili ljudje še posebej dojemljivi za zgodbe raznih napovedovalcev usode.

Menim, da so vzroki v težjem življenju, ki je bilo posledica bojev, stalnih selitvah ljudi v manj poznane kraje in s tem povezanim nazadovanjem kmetijstva ter patriarhalni družbi. Hkrati je tovrstno verovanje ohranjalo bojevitost duha, spodbujalo vero v junaštva in skušalo z iracionalnim povečevati in pojasnjevati nekatere dogodke in posameznike ter s tem krepiti lastno vero in samozavest. Čast, slava, sreča ipd. so dejansko osmišljali življenje obubožanega prebivalstva, ki svojih ciljev ni uspevalo materializirati v drugačni obliki.

²⁰ Zapis, zaviti v platno ali v kožo, ki se je nosil privezan za mišico na roki, obešen okoli vratu pod obleko ali prišit na obleko; amulet, talisman. Namesto zapisa je bila lahko zavita tudi kakšna druga manjša stvar, ki je po narodnem verovanju ščitila pred uroki, boleznimi in drugimi nesrečami (Ib. I v Popović 1930: 169).

3.3 POHABLJANJA

Pohabljanje mrtvih in živih nasprotnikov je bilo na tedanjem Balkanu prakticirano pri pripadnikih muslimanske in pravoslavne vere. Motivov za tovrstno vedenje je bilo veliko. Nekateri so to počeli zaradi vere, drugi zaradi dokazovanja svojega junaštva in doseganja časti, spet tretji pa so na ta način poskušali dokazati svojo upravičenost do denarnega ali kakšnega drugega nadomestila.

Pohabljanje kot motiv, ki je izhajal iz verskega prepričanja, je najti na obeh straneh, tako turški kot tudi pravoslavni. Muslimani naj bi po pričevanju nekaterih avtorjev videli iznakaženje v luči večnega rajskega življenja. Verjeli naj bi namreč, da pride človek v raj s svojim fizičnim telesom, ki mu v primeru, da je iznakaženo, ne more omogočiti uživanja rajskih darov. V tem kontekstu lahko razumemo navajanje Jezernika (1998: 151), da Turki niso opravljali amputacij, čeprav je bilo s tem ogroženo življenje ranjenca. V turški vojski naj bi bilo tako potrebno za vsako amputacijo posebej dobiti dovoljenje, ki pa je sledilo šele po opravljeni preiskavi. Muslimani naj bi verjeli, da lahko tisti, ki pridejo pred vrata raja pohabljeni, šele po zelo dolgem času sodelujejo pri vrhunskih užitkih, ki jih je obljubil Prerok (Yriarte 1981:83, Eton v Jezernik 1998: 151). »Tudi ljudje v neretvanskih krajih naj bi živeli v takem praznoverju. S tem bi bilo mogoče pojasniti, da je bilo v bojih med Turki in rajo toliko pohabljenih trupel. V bitki pri Hutovu so celo četo, ki se je zadržala na bojišču, da bi opravila ta zloslutni posel pohabljanja, zajeli Turki, ki prav tako niso nikogar odpeljali v ujetništvo« (Yriarte 1981: 82-83).

Podobno verovanje se je razvilo tudi pri pripadnikih drugih balkanskih ljudstev. »Med Srbi je bilo razširjeno praznoverje, da bo tisti, ki ga pokopljejo z eno nogo, vstal na sodni dan in živel vso večnost z eno samo nogo« (Pearson in McLaughlin v Jezernik 1998: 152). Ljudje so zaradi tega raje umrli počasne smrti, kot pa da bi pristali na amputacijo uda. Celorojaki so bili istega mnenja: »Naj umre, če je to njegov kismet« (Durham v Jezernik 1998: 152).

Poleg tovrstnega verovanja o posmrtnem življenju naj bi bilo pohabljanje nasprotnikov, predvsem pri Črnogorcih, tudi posledica verovanja v predkrščanskega oziroma ilirskega boga vojne na ognjenem konju Medaurusa, ki naj bi se ohranilo v Marku Kraljeviču. Izročilo o njegovih epskih dejanjih se je ohranjalo v pesmih in kot tako služilo kot opravičilo raznim oblikam divjaštva in pijančevanja: »Služilo je kot izgovor, ko sem obsodila črnogorsko rezanje turških nosov in ustnic v letih 1912-13« (Durham 1928: 108).

Eden močnejših motivov za sekanje glav in pohabljanje ljudi z rezanjem nosov, ušes in rok je bila čast, oziroma dokazovanje svoje prave vrednosti pred drugimi. Tovrstni motiv naj bi bil najbolj razširjen v Črni gori. Seveda pa velja omeniti tudi možnost, da so se tovrstni primeri lažje vtisnili v spomin ljudskega izročila in so na ta način postali izrazito prevladujoči. V tem kontekstu lahko razumem zapis, da so, če so za koga povedali, da je velik junak, takoj dodali tudi, koliko glav je snel. Pomen kake svoje zmage ali poraza so merili po številu snetih glav in enako so počeli tudi Turki (Nenadović v Jezernik 1998: 147). O tovrstnem početju piše še Karadžić (2003: 18), ki navaja, da naj bi bila odsekana glava največja trofeja in da naj bi zato vedno poskrbeli, da so jih odnesli s seboj, včasih naj bi bili pri tem pripravljene tvegati tudi življenje.

Drugi motiv je bil verjetno v ohranjanju bojnega duha, ki naj bi ga sekanje glav še bolj spodbujalo. O tem je pustil zapise Layard, ki naj bi mu neki vladika pojasnil, da je prisiljen tolerirati, če že ne hrabriti tovrstno obsojanja vredno početje, ker je nujno ohraniti bojevitega duha svojega ljudstva. Omenjeni vladika naj bi se namreč najbolj bal podaljšanja miru, saj je bil prepričan, da bi bili Črnogorci, če bi enkrat spali z občutkom varnosti in ne bi bili več v stanju stalnega vojskovanja, kmalu premagani (Layard v Jezernik 1998: 154). Kljub temu, da dvomim v vladikovo obsojanje tovrstne prakse, pa bo najbrž že res, da je moralo biti prebivalstvo Črne gore v vsakem trenutku pripravljeno na spopad. Če ne drugače, lahko v zvezi s tem navedem zapis Karadžića (2003: 20), ki je pri opisu dežele, ljudi in bojevanja, zapisal tudi primer poskusa premirja. Leta 1834 naj bi tako tedanji vladika poskušal na meji doseči mir in ustaviti pokole, ki so se dogajali ob meji in se zato sestali z nekaj najuglednejšimi Turki. Po sklenitvi dogovora naj bi se Črnogorci začeli mešati s Turki in nositi svoje izdelke prodajati na tržnico. Več tisoč Turkov naj bi kmalu zatem napadlo in pobilo nič hudega sluteče prebivalce Župe. Pokradli naj bi ovce, koze in govedo ter spet vzpostavili oblast v Župi.

Da je pomenilo sekanje glav veliko več kot zgolj preprosto dejanje usmrtiltve, je moč ugotoviti po tem, da so se v želji po dokazovanju včasih Črnogorci spopadali tudi med sabo. Ljudje, ki so se bojevali, so si po mojem mnenju želeli predvsem potrditev in priznanja s strani svojega okolja in so bili za to pripravljene včasih škodovati tudi svojim soborcem. Kljub temu verjamem, da to ni bilo pravilo in da se je tak način obnašanja ohranil v zapisih zahodnih potopiscev prej kot želja po navajanju nekakšnih eksotičnih ekscesov kot pa resnično stalna praksa. Durhamova je na primer v tem kontekstu zapisala, da naj bi se včasih pripetilo, da sta se zaradi nasprotnih si stališč, komu pripada glava, posameznika spopadla

med seboj skoraj do smrti (Durham v Jezernik 1998: 150). Prav zaradi zgoraj zapisanega se mi zdi potrebno vzeti to in njej podobne navedbe z določeno mero distance. Da pa je vseeno moralo prihajati do določenih sporov, lahko vidimo v navedbah Jezernika, ki trdi, da naj bi pri sekanju glav in s tem povezanim jemanju trofeje, veljala določena pravila. Če sta v boju dva Črnogorca ranila istega nasprotnika, pravi, je glava poraženega pripadla tistemu, ki mu je prvi zadal rano (Jezernik 1998: 150).

Iz podobnih vzgibov kot so obstajali pri jemanju glav nasprotne strani, se je najverjetneje razvilo tudi prizadevanje po ohranitvi glav padlih soborcev. Če se je glava nasprotnika obravnavala kot dokaz za junaštvo oziroma zmago, se je po mojem mnenju odsotnost črnogorskih glav štela kot znamenje poraza. Velikokrat viri povezujejo ohranitev glav z ohranitvijo časti, kar pa se je najbolj razvilo predvsem v ljudski epiki, ki pa je seveda imela vpliv tudi na ljudi, ki so sodelovali v boju. Ponekod naj bi se tovrstno prepričanje razvilo do te mere, da naj bi Črnogorci tudi sami sekali glave svojim padlim in celo težko ranjenim. »Kadar sta dva pobratima šla v vojno, je bila njuna dolžnost vzeti glavo drugega, če je bil ubit ali tako hudo ranjen, da ga ni bilo mogoče odnesti z bojišča, da ne bi njegova glava padla v roke sovražniku« (Piékonski in drugi v Jezernik 1998: 150).

Osebni tajnik črnogorskega vladike naj bi zapisal naslednje: »Kdor pade, pa mu glave ne odsekajo in odnesejo, tega skorajda ne štejejo med mrtve. Za kogaršnjo glavo odsekajo nekaj sovražnikovih glav, zanj pravijo: 'Blagor njemu, ali ni bil čudovito zamenjan!'« (Nenadović v Jezernik 1998: 151). Štetje med mrtve si na tem mestu razlagam kot štetje med poražene, trditev, da je bil nekdo zamenjan, pa bolj spominja na poudarjanje neodločenega izida boja, kar seveda zopet vodi do prepričanja, da tak človek ni bil poražen. V podobnem kontekstu lahko razumem tudi nadaljnji zapis istega avtorja: »Turki so nas uničili! Ugrabili so nam tri vrle glave! – 'Ali je kdo padel?' – 'Padlo je nekaj fantov; toda njih smo, hvala Bogu, vse odnesli'«.

Pojmovanje jemanja nasprotnikovih in ohranjanja glav lastnih ljudi je bilo verjetno kljub vsemu bolj zapleteno, kot sem to poskušal nakazati v zgornjih primerih. Prav gotovo so se ljudje pri tem sklicevali tudi na čast v boju, veliko bolj pa bi bila slika jasna, če bi lahko pojasnil, zakaj so si svojci tako močno želeli pridobiti nazaj glavo, ko so človeka pokopali. Durhamova na primer o tem piše, da naj bi se ženske včasih ponoči splazile čez mejo in poskušale ukrasti nazaj glavo svojega moža ali brata, ki je bila nataknjena na kol (Durham v Jezernik 1998: 151).

Ob iskanju motiva sta se mi na koncu ponudili dve možni razlagi in ki sta po mojem mnenju

obe prispevali svoj delež k tovrstnemu ravnanju. Pri vseh navedbah, ki so se dotikale te teme, so sicer zgolj zapisana dejstva, da so si svojci na vsak način prizadevali pokojnika pokopati skupaj z glavo. Kot prvo razlago lahko ponudim enostavno željo po dostojnem pokopu bližnjega. Konec koncev si lahko tudi za dan današnji težko predstavljam, da se sorodstvo katere koli kulture ne bi trudilo »pokopati« vseh delov pokojnikovega telesa. Verjetno gre tu za predstavo o umrlem skozi njegovo podobo, katere najbolj izrazit del je vsekakor obraz. Zaradi tega se mi zdi, da je bil tudi pri Črnogorcih glavni motiv notranji mir sorodnikov in ne toliko njihova percepcija o pokojnikovi časti. O tem zadnjem sem sicer edini namig našel pri Cvijiću (1987: 369), ki je trdil, da naj bi bili Črnogorci celo tako občutljivi na čast in dostojanstvo, da so bili pripravljene ubiti človeka tudi zaradi še tako neznatnega vzroka. Po njegovih besedah so enačili čast z človekovim obrazom. »Tisti, ki je ostal brez časti, ni imel več nikakršnega opravičila za to, da še živi. Vsak ki se rodi, bo nekoč tudi umrl, čast in sramota pa sta večni« (Cvijić 1987: 369). Seveda pa ne gre zanemariti tudi odgovora, ki ga ponujata obe v takratnem prostoru prisotni religiji. Krščanstvo je prebivalstvu ponujalo prepričanje, da bo v prihodnosti prišlo do vstajenja od mrtvih in večnega življenja, muslimanska vera pa je to prepričanje oplemenitila še z verovanjem, da gre človek v raj s svojim fizičnim telesom.

V tistem času naj bi Durhamova prepričevala nekega profesorja francoščine in nemščine, da bo rezanje nosov vznejevoljilo vso Evropo, ta pa ji je odvrnil: »To je naš stari narodni običaj, kako naj vojak dokaže svoje junaštvo komandantu, če ne prinese nosov? Seveda bomo rezali nosove, zmeraj smo jih« (Durham 1928: 177).

Pri isti avtorici sem našel še naslednji zapis:

Nato je prišla vojna in sem se šel borit s Turki v Hercegovini (1876). Prodrli smo skorajda do Mostarja. Toda jaz sem bil osramočen v očeh mojih tovarišev, saj nisem snel glave. Drugi, mlajši od mene, so sneli glave in jih poslali domov svojim materam, jaz pa nikdar nobene. Prisegel sem, da bom v naslednjem spopadu snel glavo ali umrl. Uprl sem oči na Turka in zamahnil nadenj s handžarjem, toda on je ustrelil s pištolo in me zadel sem' – pokazal je globoko brazgotino na desni podlakti – 'handžar mi je padel iz rok. Pograbil sem pištolo z levo roko, toda ko sem sprožil, me je zabodel s svojim nožem in tudi pištola mi je padla. (Pokazal je dva prsta na svoji levici, ki sta bila negibna in skrčena.) Obe moji roki sta bili neuporabni, toda jaz nisem videl ničesar razen glave tega Turka. Moram jo imeti. Zaletel sem se vanj kot volk in zasadil zobe v njegov nos. Bog! Kako sem ugriznil vanj! In ne vem ničesar več, dokler se nisem zbudil v ruski poljski

bolnišnici. Tam je bila ruska nuna; ona mi je povedala, da me je prinesel moj pobratim, Đoko Štepić – Bog daj počitek njegovi duši. Ustrelil je Turka v glavo. Moji zobje so tesno tiščali Turkov nos in sva padla skupaj. Đoko ga je odrezal s svojim nožem. Vedel je, da sem prisegel, da bom snel glavo in da zdaj ne bom imel druge priložnosti. Pri nas, veste, nos šteje kot glava. Ni mogel odnesti mene in glave, zato je vtaknil nos v moj zadnji žep. Tam sem ga našel in storil mi je več dobrega kot vsa zdravila... (Durham 1928: 177-178).

Podoben primer navaja tudi Popović: »V eni od naših narodni pesmi naš junak, ki je ranjen v noge in ne more priti do Turka, svojega sovražnika, ki ravno tako leži ranjen, roti svojega pobratima, da mu pomaga priti do njegovega krvnika, da mu bo lahko odsekal glavo. Prijatelj mu priskoči na pomoč in ta sovražniku odseka glavo« (Pjevanija v Popović 1931: 87).

O tem, kako se je ta oblika vojskovanja na Balkanu razvila, sem našel zelo nasprotujoče si ugotovitve. Nekateri avtorji so trdili, da naj bi sekanje glav v te kraje prinesli Turki, drugi spet, da se je le na tak način lahko ugotavljala dejanska uspešnost posameznikov v boju in se je na podlagi tega delilo denar, posestva kot tudi čast in ostala temu primerna priznanja. Dejstvo je, da so tovrstno početje poznali po praktično celem svetu. Poznali so ga v Evropi in Aziji, poznali so ga še pred prihodom Evropejcev tudi Maji v Ameriki in celo prebivalci daljne Nove Gvineje. O tem, da je bilo tako obnašanje posebnost tega prostora, torej ni govora. Morda bi lahko tovrstna pisanja določenih zahodnih avtorjev prej razumel kot čudenje početju, ki je bilo še nedolgo tega tudi del njihovega okolja.

Če se vrnem na predpostavke o tem, kdo naj bi zanesel na Balkan takšno vedenje, pa je seveda potrebno omeniti turški vpliv. Po Jezernikovem mnenju, naj bi sekanje glav kot trofej Črnogorci prevzeli od Turkov: »Ti so ga prinesli iz svoje pradomovine ali pa so ga prevzeli od Mongolov« (Jezernik 1998: 159). »Timurlenk je leta 1400 vdrl v severno Sirijo in njegova vojska je po treh dneh ropanja in pobijanja po Alepu naredila gomile, ki so jih sestavljale glave prek dvajset tisoč pobitih ljudi. V Bagdadu pa je, v znak maščevanja za smrt nekaj svojih oficirjev, dal okrasiti mesto s sto dvajsetimi stolpi, narejenimi iz glav ubitih« (Hitti v Jezernik 1998: 160). Medaković je trdil podobno: »Črnogorci so tekmovali, kdo bo odsekal več glav. Sekanje glav ni črnogorski običaj, marveč so to prevzeli od Turkov« (Medaković 2001: 89). O turškem vplivu je pisal tudi Popović: »Hajduki so nekatere običaje prevzeli od Turkov. Ti so ponavadi odrezali del telesa zaradi tega, ker so zanj kasneje dobili nagrado. Pri Turkih je bil tako običaj, da za petnajst odrezanih sovražnikovih jezikov dobijo agaluk, za dvajset pa begluk (Popović 1931: 85).

Bolj kot samo dejanje bi bilo morda potrebno primerjati motive tega početja. Osebnost namreč

menim, da se je bolj kot samo fizično dejanje, sekanje glav dogajalo v glavah. Bolj kot glava je bila pomembna simbolika, bolj kot umor je bilo pomembno ali dokazovanje ali maščevanje. Na tem mestu sta si bila oba antagonista nesporno bližje kot s katerim koli drugim okoljem.

O rezanju ostalih delov telesa nisem zasledil toliko ukvarjanja z iskanjem turškega vpliva. Še najbolj je temu podvržen Popović: »Prav tako so Turki sovražniku rezali ušesa in nosove; isto so počeli tudi pravoslavci (Takás v Popović 1931: 85). Ostali avtorji so videli v rezanju ostalih delov telesa le manjšo modifikacijo v običaju obglavljanja. Tako naj bi se običaj rezanja nosov razvil zaradi tega, ker je bilo precej nepraktično prenašati cele glave (Holeček v Jezernik 1998: 158). Odrezane glave naj bi bile huda ovira, saj se tisti, ki je s seboj nosil dve ali tri, ni mogel več boriti (Nenadović 1975: 50). Popović na tem mestu trdi nasprotno. Po njegovem mnenju naj bi se najprej razvilo rezanje nosov in ušes, kasneje pa naj bi to preraslo v rezanje glav. »Pogosto se je dogajalo, da je žrtev, ki so ji odrezali del telesa, ostala živa in se je čez čas, če je bilo le možno, maščevala. Zaradi tega so se kasneje sekale samo še glave« (Popović 1931: 86).

Tudi takšno obnašanje ni bilo značilno le za to območje. Tovrstno početje so takrat poznali tudi v Tuniziji, kjer so glede na težo prestopka sužnje kaznovali z bastonado ali pa z rezanjem ušes in nosov (Thevenot v Jezernik 1998: 158). Sicer pa se Jezernik sklicuje tudi na Minchina: »Rezanje nosov je, kot izvemo iz Odiseja, starodaven običaj (Minchin v Jezernik 1998: 158).

4. SKLEP IN VERIFIKACIJA HIPOTEZ

Obdobje turške prisotnosti na Balkanskem polotoku je, to lahko rečem, čas, ki je bil velikokrat nasprotujoče si interpretiran. Bil je čas, ki naj bi po pojmovanju nekaterih prizadejal prebivalstvu tega območja največ gorja v vsej njegovi zgodovini, hkrati pa predstavljal tudi tisti mejnik, ko so se izoblikovale izredno nalezljive podobe o trpljenju in junaštvu ter postavljanju v ospredje področja, ki je bilo sicer pozabljeno od ostalega krščanskega sveta. Spet drugi pa na tem mestu ne vidijo nobenih večjih odstopanj od vedenja, ki je bilo prisotno v ostali Evropi. Morda bi lahko trdil, da je bil to prej čas, ko je bila Balkanu prihranjena veliko večja verska nestrpnost, vsaj v obdobju pred krizo osmanskega cesarstva.

V nalogi sem se poskušal čim bolj izogniti navedbam o nepopisnem trpljenju, žrtvovanjih, junaštvih in podobnem, ki jih je polna literatura tako domačih kot tudi tujih avtorjev. Zaradi problematičnih vrednostih sodb in nekaterih očitnih pretiravanj sem se poskušal orientirati zgolj na posamezne dogodke, kar pa ni bilo enostavno, saj v nekaterih primerih ni sporna le interpretacija, temveč je vprašljiv tudi dogodek sam.

Zakaj je do tega prihajalo, je po mojem mnenju več možnih dejavnikov. Prvi je vsekakor ljudska tradicija, ki je, tako kot povsod drugod po svetu, prirejala posamezna dogajanja in skozi čas oblikovala vsebino, ki je bila v začetku gotovo drugačna, če ne celo povsem odsotna.

Veliko bolj sporna sta druga dva vira. Prvi so tako imenovani domači intelektualci, ki so poleg nekritičnega povzemanja iz tovrstnih virov množično dodajali vrednostne sodbe, ki niso bile del tedanjega, temveč časa, v katerem so živeli sami. Prav tako kot njim pa gre kritika tudi tujim avtorjem, ki so v času turške vladavine prevzeli vlogo potopiscev. Vse prevečkrat se je namreč dogajalo, da so zaradi fascinacije nad okoljem, v katerem so se znašli, nekritično povzemali vse, kar jim je bilo ponujeno in na ta način izdatno prispevali k izkrivljanju samopodobe opazovanega prebivalstva ter hkrati ponujali tudi ostalemu svetu interpretacije, ki so bile vse prej kot verodostojne.

Prvo hipotezo, s katero trdim, da so versko izročilo, način življenja in miti determinirali kulturo bojevanja, lahko potrdim. V nalogi sem se, kot sem navedel že uvodoma, osredotočil zgolj na oblike izvajanja nasilja in ne toliko na druge oblike ravnanja, ki bi jih lahko razumeli pod pojmom kulture bojevanja. Versko izročilo, način življenja in miti, pa tudi z njimi tesno povezana stopnja družbenega in gospodarskega razvoja, so v določenem trenutku ponudili predvsem spodbuden okvir, ki je omogočil plodna tla določenim praksam obnašanja. V tem

kontekstu so bile prakse obglavljanj, mučenj, pohabljanj in z njimi povezana obnašanja, tako na bojnem polju kot tudi izven njega, logična posledica neurejenih družbenih razmer, praznoverja, odsotnosti občutka varnosti, nenehnega menjavanja oblasti in konec koncev boja za golo preživetje.

Tudi drugo hipotezo lahko potrdim na podlagi podobnih vzrokov. Turki so bili namreč dejavnik, ki je odločilno vplival na civilizacijski razvoj te sredine. S svojim prihodom so vnesli v prostor vrednote, ki so se odražale v vseh porah človekovega vsakdanjika. V že obstoječe vrednote so vnesli dodatne komponente, ki so skupaj delovale kot generator omenjenega vedenja. Turški vpliv je imel posledice na gospodarskem, družbenem in verskem področju.

Tretja hipoteza je lahko še najbolj problematična in jo je potrebno zavreči. Kolikor so viri za ta čas že nezanesljivi, lahko osnovne obrazce obnašanja kljub vsemu določim. V primeru določanja obnašanj, ki naj bi se generirala izključno iz že ustaljenih praks, pa se pojavi problem. Dejansko bi le-te morda lahko izluščili na podlagi potopisov in ostalih vprašljivih virov, vendar pa se mi zdi, da je to v tem primeru nespametno. Prvič, gre za to, da se je prevečkrat izkazalo, da ti zapisi izkrivljajo dejansko stanje skozi oči zahodnega človeka, po drugi strani pa so bili, tudi pri poznejših oblikah izvajanja nasilja, še vedno prisotni dejavniki, ki so postavljali okvir prvotnejšim oblikam tovrstnega obnašanja.

5. VIRI

KNJIGE:

- Bojić, Mehmedalija (2001): *Historija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: TDK Šahinpašić.
- Čelebija, Evilja (1954): *Putopis*. Sarajevo: Svjetlost.
- Durham, Mary Edith (1928): *Some Tribal Origins, Laws, and Customs of the Balcans*. London: Allen & Unwin.
- Foucault, Michael (1984): *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Gažević, Nikola (1971): *Vojna enciklopedija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Grafenauer, Bogo (1959): *Historija naroda Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Janković, Dragoslav (1984): *Srpska država prvog ustanka*. Beograd: Nolit.
- Jezernik, Božidar (1998): *Dežela, kjer je vse narobe*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Jurančič, Janko (1955): *Srbohrvatsko-slovenski slovar*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Karadžić, Vuk (1947): *Prvi i drugi srbski ustanak*. Beograd: Prosveta.
- Karadžić, Vuk (1957): *Život i običaji naroda srbskog*. Beograd: Srbska književna zadruga.
- Karadžić, Vuk (1969): *Istorijski spisi*. Beograd: Prosveta.
- Keegan, John (2005): *Zgodovina vojskovanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Medaković, Milorad (2001): *Život i običaji Crnogoraca*. Beograd: Nikola Pašić.
- Mijatović, Andželko (1974): *Uskoci i krajišnici*. Zagreb: Školska knjiga.
- Milošević, Miloš (1988): *Hajduci u Boki Kotorskoj 1648-1718*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Nenadović, Ljubomir (1975): *O Crnogorcima*. Cetinje: Obod.
- Njegoš, Petar (1975): *Gorski vijenac*. Cetinje: Obod.
- Petrović, Miroslav (1981): *Vojni leksikon*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Pogačnik, Aleš (2006): *Veliki splošni leksikon*. Ljubljana: DZS.
- Popović, Dušan (1930): *O hajducima, prvi deo*. Beograd: Narodna štamparija.
- Popović, Dušan (1931): *O hajducima, drugi deo*. Beograd: Narodna štamparija.
- Samardžić, Radovan (1952): *Hajdučke borbe protiv Turaka u XVI i XVII veku*. Beograd: Prosveta.
- Samardžić, Radovan (1961): *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.

- Stanojević, Gligor (1973): *Senjski uskoci*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Stavrianos, Stavros (2001): *The Balkans since 1453*. London: C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.
- Šehić, Sadik(1994): *Zmaj od Bosne*. Maribor: Bosanska riječ.
- Škaljić, Abdulah (1989): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šunjić, Marijan (1925): *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Zbor franjevačkih bosanskih bogoslova »Jukić«.
- Švajncer, Janez (1998): *Vojna zgodovina*. Ljubljana: DZS.
- Todorova, Maria (2001): *Imaginarij Balkana*. Ljubljana: Inštitut za civilizaciju in kulturo – ICK.
- Velikonja, Mitja (1998): *Bosanski religijski mozaiki*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Voje, Ignacij (1992): *Nemirni Balkan*. Ljubljana: DZS.
- Yriarte, Charles (1981): *Bosna i Hercegovina – Putopis iz vremena ustanka 1875-1876*. Sarajevo: IRO »Veselin Maleša«, OO Izdavačka djelatnost.

INTERNET:

- Ćirković, Sima (2005): *Usponi i padovi u srednjem veku*. Dostopno na http://www.rastko.org.yu/isk/isk_02.html (15. maj 2005).
- Deretić, Jovan (2005): *Crna Gora od kraja XV veka do 1914. godine*. Dostopno na http://www.rastko.org.yu/rastko-cg/povijest/Cg-XIV-XX_c.html (12. julij 2005).
- Karadžić, Vuk (2003): *Crna gora i Crnogorci*. Dostopno na http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/vuk/vkaradzic-crnagora.html#_Toc44869815 (12. junij 2005).
- Lukić, Zlatko (2001): *Kratak pregled povijesti /istorije Bosne i Hercegovine*. Dostopno na <http://66.102.11.104/search?q=cache:qw2JXZB4ffwJ:hjem.get2net.dk/VRBAS/pedia/historija.html+martolozi&hl=en> (17. maj 2005).
- Mantran, Robert (2003): *Kad je Evropa drhtala*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20030821/feljton1.html> (20. junij 2005).
- Suvajdžić, Boško (2003): *Hajduci i uskoci u narodnoj poeziji*. Dostopno na <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/usmena/bsuvadzic-uskoci.html> (15. maj 2005).
- Veinstein, Gilles (2003a): *Od Lopova do žandarma*. Dostopno na

<http://66.102.9.104/search?q=cache:z5Gdt0sxKysJ:www.danas.co.yu/20031016/feljton1.html+klefti+su+&hl=sl> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003b): *Bekstvo na sever*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031007/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003c): *Albanci uz Osmanlije*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031008/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003d): *Masovni egzodus Srba*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031009/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003e): *Kuga smanjuje narode*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031010/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003f): *»Racionalizacija« etničkog sastava*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031013/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003g): *Posrednik među rajom*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031014/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003h): *I čifluk i napolica*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031015/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003i): *Od lopova do žandarma*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031016/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003j): *Takse kao otimačina*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031017/feljton1.html> (20. junij 2005).

Veinstein, Gilles (2003k): *Uspon lokalnih velikaša*. Dostopno na <http://www.danas.co.yu/20031020/feljton1.html> (20. junij 2005).